

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

GAZZÂLÎ'NİN İHYÂ ADLI ESERİNDE SIHHAT VE MARAZ

HEALTH AND DISEASE IN GHAZÂLÎ'S İHYÂ

Abdulvehap ERİN

Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Tasavvuf Anabilim Dalı
vehaperin@outlook.com, 05056266448, orcid.org/0000-0001-9907-7478

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7513155>

Geliş Tarihi / Received: 07 Ağustos 2022 / 07 Augusts 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 13 Eylül 2022 / 13 September 2022

Yayın Tarihi / Published: 10 Ocak 2023 / 10 January 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak – Bahar 2023/ January-Spring 2023

Cilt / Volume: 9, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 93-122.

Cite as / Atıf: Erin, Abdulvehap. “Gazzâlî'nin İhyâ Adlı Eserinde Sıhhat ve Maraz” [Health and Disease In Ghazâlî's İhyâ]. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International Journal of Islamic Studies, 9/1 (Ocak/January 2023), 93-122.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

OpenAIRE TRİZİN OPEN ACCESS
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihya>

Öz

Bu çalışmada Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eseri sınırları dahilinde sıhhat ve maraz kavramlarının hangi çerçevede ve nasıl tanımlandığı, özellikle mânevî (ruhanî/kalbî/ahlâkî) tabâbet açısından bu eserde ne gibi kaidelerin ortaya konulduğu ve ilimlerin bu kavramlar çerçevesinde kıymet ve ehemmiyet açısından nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulduğu tespit edilerek ortaya konulmak istenmiştir. *İhyâ'*daki en önemli konulardan birisi mânevî ve ahlâkî açıdan sıhhat ve maraz konusudur. Eserde özellikle mânevî tabâbet açısından birçok temel mesele ele alınarak çözüme kavuşturulmuş ve bu anlamda birçok kaide ortaya konulmuştur. *İhyâ'*daki bütün fikirsel örgü âhret ve âhret saadeti merkezlidir. İnsanı bu esas gayeye ulaştıracak olan kabiliyeti de tasfiye edilmiş, hastalıklardan (mânevî/ahlâkî) sıhhat ve selâmete kavuşturulmuş olan kalpten başka bir şey değildir. Âhret saadetine engel olması ve ebedî şekâvete iletmesi hasebiyle esas hastalık, kalbî (mânevî/ruhanî/ahlâkî) olan hastalıktır. Onun içindir ki kalp hastalıklarının tedavisine ilişkin ilmin tahsili (tıbb-ı kulûb) farz-ı ayn hükmündedir. Bu itibarla *İhyâ'* da en büyük değer ve kıymet mu'âmele ilmi (ilm-i ıslâh-ı kalp) ile onun neticesinde ortaya çıkan mükâşefe ilmine (mârifetullah) verilmiştir. Mükâşefe ilmi ilimlerin gayesi ve lizâtihi matlûb olan ilimdir. Diğer tüm ilimler ise ancak sözü edilen temel hedefi gerçekleştirmeye olan yardım ve katkıları ölçüsünde bir değer ve kıymet derecelendirilmesine tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Gazzâlî, İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, Ahlâk, Sıhhat, Maraz.

Abstract

In this study, within the boundaries of al-Ghazâlî's (d. 505/1111) *Ihyâ al-'ulûm al-dîn*, it was aimed to determine and reveal in which framework and how the concepts of health and disease are defined, what kind of rules are revealed in this work, especially in terms of moral (spiritual/heart/ethical) medicine and how the sciences are classified and evaluated in terms of value and importance within the framework of these concepts. One of the most important issues in the *Ihyâ* is the issue of health and disease in spiritual and moral terms. In the work, especially in terms of moral medicine, many basic issues have been dealt with and resolved, and many rules have been put forward in this sense. All the intellectual weave in *Ihyâ* is centered on the hereafter and the happiness of the hereafter. It is nothing but the heart that has been purged of its ability to lead a person to this main goal and that has been restored to health and safety from diseases (moral/ethical). Since it prevents the happiness of the hereafter and leads to eternal misery, the main disease is the disease of the heart (moral/spiritual/ethical). That is why study of science regarding the treatment of heart diseases (spiritual healing) is like fard al-'ayn (obligation upon each). In this respect, the greatest value and worth in *Ihyâ* was given to the science of mu'âmala (science of purifying heart) and the science of mukâshafa (ma'rifatullâh) that emerged as a result of it. The science of mukâshafa is the purpose of sciences and the science that is demanded in itself. All other sciences, on the other hand, have been subjected to a value and worth rating only in proportion to their help and contribution to the realization of the aforementioned main goal.

Keywords: Sufism, Ghazâlî, *Ihyâ al-'ulûm al-dîn*, Morality, Health, Disease.

Extended Abstract

Hujjat al-Islām Abū Hāmid Muhammed İbn Muhammad al-Ghazālī (d. 505/1111) is an exceptional figure raised by our history in Islamic sciences such as kalām and fiqh, especially sufism and moral sciences. Al-Ghazālī brought new approaches to Islamic sciences with his famous work *Ihyā al-‘ulūm al-dīn*, which is one of the works he wrote in the last period of his life, and has created an effect that continues even today in the literature. In the related work of al-Ghazālī, centrepiece of topics is the spiritual and moral health and disease. In his related work, it is seen that while he deals with spiritual/heart/moral health and disease, he follows an evaluation method based on and compared to the phenomena of visible/physical health and disease. Undoubtedly, this situation means to take man as a whole with his internal and external existence or with his soul and body, and to use an encompassing perspective on his problems and diseases, as well as to offer an important opportunity and convenience in detection, diagnosis and treatment of spiritual diseases, which have an intangible nature, through the concrete perspective offered by treatment methods of external/physical diseases. Within the framework of this method, basic concepts such as health, disease, medicine, treatment and cure come to the fore, as well as we see that al-Ghazālī put forward many medical principles within the framework of both physical and spiritual health. In our opinion, either how the concepts related to the subject were defined by al-Ghazālī and what meanings they were used with, or the determination and revealing of the rules of medicine mentioned in different parts of *Ihyā*, is important in terms of shedding light on the spiritual-moral diseases of today's individuals and society, helping in the diagnosis and treatment of them. In other respects, we see that the Islamic sciences, that emerged with the goal and purpose of being an answer to man's questions, a solution to his problems, and a cure for his diseases, and aimed to ensure the material-spiritual health, peace and ultimate happiness of man and society, are classified according to their dearness, valuableness and importance in *Ihyā*, according to what extent and degree they are a response, an answer and a cure to which question, problem and illness of the individual and society. Here in this study, it is aimed to reveal the aforementioned comparative method that al-Ghazālī followed in his *Ihyā*, what kind of opportunities and conveniences this method offers in terms of physical-spiritual medicine, what kind of meanings al-Ghazālī attributed to the terms that emerged around the subject and finally how he evaluates the Islamic sciences in terms of dearness, valuableness and importance and studied for these purposes. As far as we can see in al-Ghazālī's thought, the main disease is that of the spiritual, that is, the moral one, since it prevents happiness in the hereafter and leads to eternal misery. In his thought, spiritual health and disease originate from morality. Good moral character, virtue or balance in the moral sense is the health of the heart and soul, bad moral character or deviation from moral balance (excess and deficiency) is the disease of the heart and the soul. Since the happiness of the heart depends on their safety (health), bad moral character (disease of the heart and soul) is the main reason for the loss of eternal happiness. Depending on all these, according to al-Ghazālī, science regarding the treatment of heart diseases (spiritual healing) is like *fard al-‘ayn* (obligation upon each). It is seen that al-Ghazālī put his thought completely on the axis of the hereafter, and in the center of the heart in terms of human beings. The basic and main goal is happiness in the everlasting life in his thought. And this consists of *ma‘rifatullāh* and the results of it, which is *muḥabbatullāh* and *ru‘yatullāh* (attaining the bliss of contemplation of the beauty of Allāh in Paradise). It is as if the whole intellectual pattern in *Ihyā* has been put forward in a framework where this basic goal is at the center. The ability that will lead a person to this main goal is nothing but the heart that has been purified, that is, brought back to health and safety from diseases in spiritual/moral manner. For, the contemplation of *ma‘rifatullāh*, *muḥabbatullāh* and *ru‘yatullāh* can only be realized as a result of this action, and the happiness of the hereafter can only be achieved with a sound heart. Therefore, the science that helps, guides and enlightens people in this most important issue, namely in the field of spiritual healing, is the most honorable and valuable science. For this reason, al-Ghazālī gives the greatest value and importance to the science of *mu‘āmala* (science of purifying heart) and the science of *mukāshafa* (*ma‘rifatullāh*) that emerged as a result of it, in other words, to mysticism, which centers the purification of the heart and the soul. According to him, the science of the hereafter and the science of *mukāshafa*,

which he describes as innate science, is the purpose of all sciences and demanded for itself. All other sciences, on the other hand, have been subjected to a value and importance rating only to the extent of their help and contribution to the realization of this basic goal of man. In *Ihyâ*, al-Ghazâlî deals with and solves many basic issues such as how and why spiritual/heart/moral diseases occur, the way and method of diagnosing and treating them, and what the drugs are, what should be considered in order to achieve results in the diagnosis and treatment process, the importance and necessity of using facilitative methods derived from Shari'a (duties of worship and the practices revealed by the prophets for the purification of the heart) in their treatment, why the peace and well-being of the heart is not possible with just natural sciences and he presents *Ihyâ* as a work of spiritual healing.

Giriş

İmam Gazzâlî fıkıh, kelâm, tasavvuf, felsefe, eğitim, siyaset, ahlâk gibi dinî ve aklî ilimlerde yetkin ve çok yönlü bir İslâm âlimidir. İslâm bilim ve düşünce tarihinde eşine az rastlanır bir şahsiyettir. Gazzâlî ile ilgili önemli çalışmalara imza atan Mustafa Çağrıci'ya göre eski veya yeni tüm kaynak ve araştırmalar bu konularda hemfikirdirler. Şüphesiz Gazzâlî'nin mevzubahis çok yönlü üstün ilmî kişiliğinin en etkili neticelerinden birisi onun İslâm toplumunun ahlâk problemlerini ve genel olarak ahlâkî açmazlarını net bir şekilde tespit etmesi ve bunlara çözümler içeren zengin bir ahlâk fikriyatı ortaya koymayı başarması olmuştur. İşte *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* onun bu anlamda en önemli bir tasavvufî-ahlâkî eseri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ *İhyâ*, Gazzâlî'nin Bağdat'ı terk ettikten sonra kendini tefekkür ve derunî bilgiye verdiği dönemin en değerli ve önemli bir mahsulü aynı zamanda dinî, ahlâkî, felsefî, tasavvufî içeriğiyle İslâm düşüncesinin en dikkat çekici eserlerinden bir tanesidir.²

Kaleme aldığı eserlerde, kendisinden önce farklı yöntemler kullanıp farklı kaynaklara dayanan fikir akımlarını telif ve uzlaştırma gayreti ile dikkat çekmekle beraber Gazzâlî bu ameliyesinde neyin İslâm'a uygun olup neyin aykırı olduğunu esas alarak hareket etmiştir. Bu esası nazara alarak İslâm'ı daha iyi yorumlamaya, anlamaya ve tatbik yarayacak her türlü bilgi ve düşünceyi ustalıkla İslâmî ilimler dairesi dahilinde kullanabilmiştir. Onun ahlâk alanında da yaklaşımı benzer olmuş ve bu çerçevede gelenekçi dinî ahlâk ile felsefî ve tasavvufî ahlâkî birleştirmeyi ve uzlaştırmayı başarabilmiştir. Dahası bu konudaki en başarılı uzlaştırma teşebbüsünün ona aidiyeti konusunda araştırmacılar arasında bir uzlaşma olduğunu görmekteyiz.³

Yukarıda işaret edildiği üzere gelenekçi, felsefî ve tasavvufî ahlâkî birbirine yaklaştıran hatta onları birleştiren bir İslâm âlimi olması müsellemlerle birlikte Gazzâlî'nin ahlâkta temel kaynağı Kur'ân ve Sünnet'tir. Gazzâlî, ruh, akıl, mutluluk, siyaset ve özellikle fazilet nazariyesinde devrinin felsefî fikir birikimlerinden faydalanır.

¹ Mustafa Çağrıci, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/494, 500.

² Bekir Karlıağa, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/523.

³ Nuri Adıgüzel, *İslam Ahlak Düşüncesi ve Müslüman Ahlakçılar*, (Ankara: Fecr Yayınları 2018), 144.

Ancak bu faydalanma şer'î ve tasavvufî ölçüler dahilindedir. Nitekim gerek faziletin tarifi gerekse dört temel fazilet konusunda geleneksel anlayışı sürdürmekle beraber onun felsefeye ulaşılan bazı sonuçlara âyet ve hadislerden hareketle, onlar üzerinden ulaşmak şeklinde bir yöntemi takip ettiği gözlemlenir. Gazzâlî, felsefecilerin savdukları bazı fikir ve düşüncelerin İslâm ahlâkındaki varlığını âyet ve hadislerle delillendirmek suretiyle ahlâkta dinin felsefeye öncülük ettiği ve filozofların fikirlerini bir zamanlar dinden ve sûfilerden almış oldukları şeklinde temel bir görüşe sahiptir. Filozofların hikmet, iffet, şecaat ve adalet şeklindeki dörtlü fazilet teorisini de bu itibar ve dahilde benimsemiş ve açıklamış; ahlâkî davranışların ilkesi mesabesindeki nefse ait güçleri de filozoflar gibi akıl, şehvet ve öfke olarak ifade etmiştir. Ona göre felsefî ahlâk aslında tasavvuftan beslenmiştir. O, filozofların, sûfilerin ancak mücâhede yoluyla kendilerine malum olan bilgilerini (meselâ nefsin türleri, güçleri, huyları, kötülükleri ve bunları tedavi usullerine dair olanlar gibi) alıp kendi görüşlerine kattıkları ve kullandıkları görüşündedir. Zira ona göre bu tür bilgiler filozofların kendi yöntemleriyle ulaşamayacakları mahiyet ve niteliktedir.⁴

Mevzumuz açısından bahse şayan en önemli bir nokta Çağrıcı'nın ifade ettiği üzere Gazzâlî'nin ahlâkî anlamda reziletleri ele alırken önceki anlayışa uyararak bunları bir tür *mânevî/kalbî/rûhî hastalık*, ahlâkî ve tasavvufu da *mânevî/kalbî/ruhanî bir tabâbet* olarak düşünmesi, yaptığı son derece başarılı pedagojik tahlillerle bu hastalıkların psikolojik ve sosyal sebeplerini ve iyileştirme yollarını göstermiş olmasıdır. Gazzâlî gerek yaptığı psikolojik tahliller gerekse özgün üslûbu ve ilmî dirayetiyle her seviyedeki okuyucuya hitap ederek onun ruh dünyasına âdeta bir projeksiyon çevirmekte, onu bir iç gözleme yöneltmekte böylelikle de ruhunu tanınmasını ve ahlâkî şuurunun harekete geçmesini sağlamaktadır. Nitekim *İhyâ* isimli eseri bazı açılardan İslâm ahlâk literatüründe erişilememiş bir zirve olarak görülmüştür. *İhyâ*'da bozulmuş bir toplumu ıslah etmek suretiyle onu tekrar Kur'ân ve Sünnet eksenine taşımak ve ona yeniden esas İslâmî erdemlerini kazandırmak şeklinde oldukça kuşatıcı bir hedef güdüldüğünü söyleyebiliriz.⁵ Gazzâlî tamamen uhrevî saadete odaklanmıştır. Bu anlamda Cenâb-ı Allah'ı tanımayı, O'na yaklaşmayı, O'nun muhabbetine erişmeyi ve nihaî olarak O'nun cemâlini temaşayı en büyük saadet olarak görmüştür. Bunun da ancak arınmış bir kalp ile (kalp safası/selâmeti/sıhhati) ve bunun neticesinde hâsıl olan mârifet ve muhabbetle mümkün olabileceği kanaatini taşıması itibariyle de onun fikriyatının merkezine tasavvufu (âhret yolunun ilmi: mu'âmele ve mükâşefe ilimleri) yerleştirdiğini söylemek mümkündür.⁶

Gazzâlî düşünceleri itibariyle tam bir mücâhede ahlâkî ortaya koymuş, insanın kötü arzularının baskısı karşısında gerçek bir hürriyete ancak bütün bir hayatı kuşatan ahlâkî

⁴ Mustafa Çağrıcı, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, (İstanbul: Ensar Neşriyat 2017), 75-76; "a.mlf.", "Gazzâlî", 13/489-505; Adıgüzel, *İslâm Ahlâk Düşüncesi ve Müslüman Ahlâkçılar*, 149-153.

⁵ Çağrıcı, "Gazzâlî", 13/504.

⁶ Adıgüzel, *İslâm Ahlâk Düşüncesi ve Müslüman Ahlâkçılar*, 145.

bir çabanın neticesinde varabileceği düşüncesini dile getirmiştir.⁷ Konumuz itibariyle vurgulanması gereken en önemli bir husus da Gazzâlî'nin, ahlâkî değerlere ve dinî ilimlere bir canlılık getirme (ihyâ) ameliyesini tasavvuf zemininde gerçekleştirmeye çalışmış olmasıdır. Onun başta *İhyâ* olmak üzere birçok eserinde inanç, ibadet ve ahlâkî değerlerin tasavvufî izahlarını yaptığı, bunların amaç, hikmet ve sırları üzerinde durduğu görülür. Dolayısıyla *İhyâ*'nın, İslâm'ın tasavvufa göre yorumlanması esasına dayanan temel bir eser olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.⁸

Bu bölümde son olarak şunu ifade edelim ki, Gazzâlî ahlâk alanındaki görüşleriyle kendisinden sonraki ahlâkçılar üzerinde ciddi bir etki de bırakmıştır. Nitekim Çağrııcı'nın işaret ettiği üzere gerek Nasîrüddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1273) *Ahlâk-ı Nâsirî* isimli eseri gerekse bu eserden sonra yazılan Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *Ahlâk-ı 'Adudiyye*, Celâlüddîn Devvânî'nin (ö. 918/1525) *Ahlâk-ı Celâlî* ve Kınalızâde Ali Efendi'nin (ö. 990/1582) *Ahlâk-ı Alâî*'si gibi belli başlı klasik ahlâk eserleri büyük oranda Gazzâlî'nin *İhyâ*'ı ile İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tehzîbü'l-ahlâk ve tathîrü'l-a'râk* isimli eserine dayanmaktadır.⁹

1. *İhyâ*'da Sıhhat ve Maraz Kavramları

İnsan zâhir ve bâtından teşekkül eder. Zâhirini bedeni ve cesedi, bâtını da genel mânada ruhu, kalbi, nefsi ve akli oluşturur. İmam Gazzâlî gerek sıhhat gerek maraz kavramını böylesine iki veçheli bir varlık olması hasebiyle bu bağlamda iki boyutlu olarak ele alır. Onun içindir ki, eserinde insan bedeninin sıhhat ve marazıyla alakalı bir tıp ilminden bahsettiği gibi insanın mânevî boyutu itibariyle de bir kalp ve ruh tabâbetinden söz eder. Ona göre beden ölümlü ve fâni, kalp ve ruh tabâbetinin neticeleri ise bâkî ve ebedî olduğundan bu ikincisi doğal olarak çok daha fazla önemsenmek durumundadır.¹⁰

Bununla beraber Gazzâlî'ye göre insan için asıl gaye ve hedef niteliğindeki âhîret saadeti, mükâşefe ilminden, mükâşefe ilmi de âhîret yoluna sülûk ve sıfatlar itibariyle engelleri ortadan kaldırma anlamındaki mu'âmele ilminden sonra gelir. Sıfatların mezmûm olanlarını ortadan kaldırma yoluna girmek ise sıfatlarla alakalı ilimleri bildikten sonra gelir. Söz konusu kötü huyların tedavi yollarını ve bunlara nasıl girileceğini bilmek de selâmet-i beden ilminden sonradır.¹¹ Dolayısıyla Gazzâlî bu müteselsil ifadelerinde mânevî hastalıkları tedavi ederek sâfiyet kazanmayı ve mükâşefe neticesinde Hakk'ın lütfuyla ebedî saadete nâil olabilmeyi bir yerde dolaylı olarak cismin sıhhatine ve beden

⁷ Çağrııcı, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, 76.

⁸ Süleyman Uludağ, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/516-517.

⁹ Çağrııcı, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, 85-86.

¹⁰ Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-din*, (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2005), 10; "a.mlf.", *İhyâü Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*, çev. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.), 1/8. Bundan sonra *İhyâ*'nın Arapçasına kısaca "*İhyâ*", Türkçe çevirisine ise "*İhyâ Tercümesi*" şeklinde atıf yapılacaktır.

¹¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 66; *İhyâ Tercümesi*, 1/137.

selâmeti şartına bağlamış, en azından aralarında hiyerarşik (teselsülî) bir ilişki kurmuş görünmektedir. Bundan, yolun uzunluğu ve çetinliği nazara alındığında sefere çıkıp sülûk edebilmek, yolun zorluklarına katlanabilmek, gerekli zikir, tefekkür, mücâhede, riyâzet ve ibadeti yapabilmek, kısaca terakkî ve tekemmül edebilmek için bedenî anlamda güçlü ya da en azından sıhhatli olmak gerektiğini anlamak da mümkün görünmektedir. Nitekim Gazzâlî diğer bir yerde asıl gaye olan, cennette Allah’a ulaşır O’nunla buluşmanın *ilim ve amel* ile mümkün olduğunu bunun da sıhhatli bir vücuda bağlı olduğunu ifade etmektedir.¹²

İslâm ahlâkçıları da genel mânada psikolojik veya bedensel bir zayıflık ve hastalıktan, âcizlik, korkaklık ve bilgisizlikten ya da başka bir maniden dolayı kötü ahlâk eylemlerini terk eden kişinin fazilet sahibi sayılamayacağını, böylesi bir tutumun ancak bilinçli bir seçim ve iradî bir çabanın neticesinde ortaya çıkması halinde sahibi için güzel ahlâk olarak nitelenebileceğini ifade etmişlerdir.¹³ Bunun da bir imtihan sürecini ve bu imtihan sürecinin gerçekleşmesini temin edecek kişiye ait bedenî ve nefsanî anlamdaki sıhate sahip olmayı gerektiren bir durum olduğu âşikârdır. Nitekim Gazzâlî tabib gözüyle *ilim ve amel karışımını* bütün kalp hastalıklarının ilacı olarak ifade ettiği gibi¹⁴ ilim ve amelin de ancak bedenî sıhhat ve kuvvetle tamamlanıp kemâl bulabileceğini tespit etmektedir.¹⁵

Gazzâlî, kalp hastalıkları ve bunların tedavisi ile ahlâkın terbiyesi ve bunu gerçekleştirebilmenin yollarını bahis mevzuu yaparken, konunun anlaşılabilir kavranabilmesi için *İhyâ*’da kendine hâs bir yöntem takip etmektedir. Bu da sözü edilen mânevî/ahlâkî hastalıkları bedenî/cismanî hastalıklar örneğinden hareketle, onlarla mukâyese ederek izah etmek usulüdür. Somut ve çoğu kimse tarafından bilinen belki de bizzat karşı karşıya kalınmış bulunan bedenî hastalıklar ile bunların teşhis ve tedavi süreçlerini, mânevî anlamdaki marazların teşhis ve tedavi süreçlerinin anlaşılması için misal olarak kullanmaktır.¹⁶ Bu tarz eserinde yeri geldikçe başvurduğu bir yöntem olarak karşımıza çıkar ve gerçekten de mânevî/kalbî hastalıklar ve onların teşhis ve tedavisi açısından açıklayıcı ve aydınlatıcı bir perspektif sunar. Ayrıca soyut hususların birçok kimsenin bizzat yaşadığı veya gözlemlediği somut olay, olgu ve misaller üzerinden anlatılmaya çalışılması *İhyâ*’dan istifadeyi de kolaylaştırıp umumileştirir.

Genel mânada Gazzâlî’nin *İhyâ*’da bir tabip gözüyle ve tabâbet bakış açısıyla muhtelif olgu ve olayları ele almaya çalıştığı gözlemlenmektedir. Gazzâlî, tabâbet ve onun ahkâm ve esaslarına kıyasla meseleleri değerlendirmeye çalışmaktadır. Öyle ki meselâ felsefe ilminin kısımlarından bahsederken tabîyyât (fizik) kısmını bir nevi doğa

¹² Gazzâlî, *İhyâ*, 432; *İhyâ Tercümesi*, 2/10.

¹³ Mustafa Çağrı, “İffet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/507.

¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 1415; *İhyâ Tercümesi*, 3/440, 4/142.

¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1448; *İhyâ Tercümesi*, 4/197.

¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 929; *İhyâ Tercümesi*, 3/114.

tabâbeti şeklinde ifade etmektedir.¹⁷ Benzer şekilde ilm-i nücûmun ahkâm kısmını tanımlamaya çalışırken bu ilim sahiplerini bir nevi nabza bakarak hastalığı ve hastalıkta meydana gelecek gelişmeleri delillerle tespit etmeye çalışan tabiplere benzetmektedir. Ehl-i ilm-i nücûm gökteki yıldızlara ve hareketlerine bakarak mevcut hadiseler veya meydana gelecek olanlara ilişkin delillerle hükümler tesis etmeye çalışmaktadır.¹⁸ Kişinin aklının kendi başına onun hastalıklarına yarayışlı ilaçlar bulamayacağı gibi onun sırf kendi aklıyla âhirette kendisini kurtaracak çareleri de bulamayacağına işaret eden Gazzâlî bu çerçevede insanların peygambere olan ihtiyacının tabiplere olan ihtiyacı gibi olduğu şeklindeki benzetmeyi de yine bu perspektif üzerinden yapmaktadır.¹⁹

Gazzâlî en güzel suret üzere yaratılmakla beraber insanda ahlâkın güzelleştirilmesi işinin kulun cehd ve gayreti çerçevesinde onun sorumluluğuna havale edildiğine dikkat çeker. Güzeli ahlâkı takvâ sahiplerinin mücâhedeleri ile ‘âbidlerin riyâzetinin meyvesi ve *kalbin sihhati*, kötü ahlâkı ise *kalbin marazı ve nefsin hastalığı* şeklinde tanımlar. Ona göre cennete ve Allah’a yaklaştıran güzel ahlâka mukabil kötü ahlâk cehenneme yakınlaştırıcı ve Hak Teâlâ’nın civarından uzaklaştırıcıdır. Kötü ahlâk öyle bir marazdır ki, cismanî hastalık geçici dünya hayatının elden çıkmasına sebep iken bu kötü ahlâk hastalığı ebedi saadetin elden kaçırılmasına sebep olur. Evet ona göre en kötü sonucu geçici dünya hayatının ziyânı olabilecek olan bedenî hastalıkları tedavi edecek ilaçların terki edildikçe ortaya konulması ve tabiplerin bu konularda gayet derecede dikkat ile itina göstermesi gerektiği müsellemdir. Fakat ebedî hayatı ve ondaki saâdeti kaybetmek gibi çok vahim bir neticesi olan kalp hastalıklarının tedavisine ilişkin ilaçların terki edilmemesi öğrenilmesi tabiidir ki çok daha fazla önem verilmesi ve gayet derecede özen ve dikkat gösterilmesi gereken bir durumdur. Gazzâlî burada çok mühim bir hüküm de tesis etmektedir. O da sözünü ettiği tıbbın bu ikinci nevinin (ruhanî/kalbî), *farz-ı kifâye* olan birinci nevinin (bedenî/cismânî) aksine her akıl sahibi kişiye *farz-ı ayn* hükmünde olmasıdır. Zira Gazzâlî’ye göre bedenî hastalıklarla herkesin, her zaman karşı karşıya olmaması söz konusu iken, kalpler arasında hastalıktan sâlim bir kalpten söz edilemez. Ayrıca bu hastalıklar ihmal edilecek durumda da değildir. İşte tam da bu yüzdendir ki her insan bu hastalıkların sebep, sınır, alâmet ve kaynaklarını bilmek durumundadır. Diğer bir ifadeyle bunları teşhis bilgisine ve ardından da onları ortadan kaldıracak ilaçlara ve tedaviye muhtaçtır. Zira malumdur ki, kötülüğü bilmeyen ondan korunmadığı gibi hastalığını bilmeyen onun tedavisine bakmaz.²⁰ Teşhis edilmeyen hastalığın ise tedavisinden söz edilemez.²¹

Gazzâlî’ye göre bu durum bedenî tıbbın aksine her bireyin bizâtihi ortaya koyacağı bir irade ve çabayı da gerektirmektedir. Nitekim ona göre *فَإِذَا فَلَاحَ مَنْ رَكَّبَهَا*²² âyetinden murad

¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 31; *İhyâ Tercümesi*, 1/62.

¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 39.

¹⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 133; *İhyâ Tercümesi*, 1/291.

²⁰ Bu son yargı için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 1284; *İhyâ Tercümesi*, 3/787.

²¹ Bu son yargı için bk. Gazzâlî, *İhyâ Tercümesi*, 3/629.

²² eş-Şems 91/9.

edilen kısaca her birey için bu hastalıkların tedavisi iken, وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْهَا²³ âyetinden maksad ise bunun ihmal edilmesidir.²⁴ Ne var ki insanlar kalplerin tıbbını ihmal edip daha çok ölüm kendisi için mukadder olan beden tıbbına odaklanmış ve onunla meşgul olmuşlardır. Oysa ki kalplerin saadeti onların selâmetine (sıhhat) bağlıdır ve bu ikisi arasındaki telâzümü bizzat Vahy-i Mübîn tespit ve tesis etmiştir.²⁵

Diğer taraftan Gazzâlî genel tıbbî görüşü itibariyle bedenî anlamda sıhhat ve marazın mizac ve ahlât (kan, balgam, sevdâ, safrâ) menşeli olduğu görüşündedir. Bu dahilde, mizacın duruluk ve bozukluğunun sıhhat ve marazın sebebi olduğu düşüncesini taşır.²⁶ Gazzâlî, mânevî anlamdaki sıhhat ve marazı ise daha önce işaret edildiği üzere *ahlâk kaynaklı* görmekte ve bu mihverde tanımlamaktadır. Onun genel düşüncesine göre kalbin ve nefsin sıhhati kısaca güzel ahlâk (hüsnu'l-huluk), marazı ise kısaca kötü ahlâk (sû-i huluk) şeklinde ifâde edilebilir.²⁷

Öte yandan ahlâkın güzeli ile kötüsünü bilmek ve bunu ortaya koyabilmek onun hakikatini bilmekle ilgili bir konudur. Nitekim Gazzâlî *İhyâ*'da bu bahsi açarak ahlâkın ne olduğunu, neye göre iyi ve kötü olarak nitelenebileceğini, güzel ahlâkın ifadesi ve hulâsası olan temel faziletler ile kötü ahlâkın timsâli olan temel rezîletlerin neler olduğuna dair görüşlerini serdedir. Her şeyden önce Gazzâlî'ye göre ahlâk, insanın iyi veya kötü fiillerinden veya bunları yapabilme kudretinden ibaret değildir. Fillerin hangisinin iyi veya kötü olduğunu bilmesinden yani konu ile ilgili bilgisinden de ibaret değildir. Belki nefsin hey'etinden ve bâtinî suretinden ibaret bir keyfiyettir. Yani Gazzâlî'ye göre ahlâk düşünüp taşınmaya gerek olmadan bütün fillerin kolaylık ve suhûletle ondan sâdır olduğu nefse yerleşmiş bir hey'et ve şekildir esasında. Bununla beraber güzel ahlâklı olmak, diğer ifadesiyle mânevî anlamda hasta olmayıp sıhhatli olmak o hey'eti teşkil eden bâtındaki dört tane unsurun tümünün güzel olmasına bağlıdır. İşte bu dört bileşenin itidal ve tenâsübünün neticesinde güzel ahlâk hâsıl olup ortaya çıkar. Bunlar da ilim, gazab ve şehvet kuvvetleri ile bunlar arasındaki adâlet kuvvetidir. Aslında adâlet bu üç kuvvet açısından itidali sağlayabilmektir. Gazzâlî ilim kuvvetinin itidalini hikmet, ifrat mertebesini hubus veya cerbeze, tefrit mertebesini behel; gazab kuvvetinin itidalini şecaat, ifrat mertebesini tehevür, tefrit mertebesini cübn; şehvet kuvvetinin itidalini iffet, ifratını şereh, tefritini de cumûd olarak ifade eder. Bunların vasat yani itidal hallerinin fazilet, bu hallerin üstü ve altının yani ifrat ve tefrit hallerinin ise rezîlet olduğunu belirtir. Adâletin ise ifrat ve tefritinin değil belki zıddının olduğunu, bunun da cevri olduğuna işaret eder. İşte mehâsin-i ahlâkın asılları hikmet, şecaat, iffet ve adalet şeklindeki mezkûr dört fazilet olup diğer bütün güzel ahlâklar bunların fîrûu niteliğindedir. Ayrıca Gazzâlî'ye göre mevzubahis kuvvetlerde itidalin kemâli ancak Hz. Peygamber (s.a.v.)

²³ eş-Şems 91/10.

²⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 23, 929; *İhyâ Tercümesi*, 1/47, 3/113-114.

²⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1284; *İhyâ Tercümesi*, 3/786.

²⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 28; *İhyâ Tercümesi*, 1/56-57.

²⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 929; *İhyâ Tercümesi*, 3/113.

için söz konusudur. Diğer insanlar ise onun bu kemâline yakınlık ve uzaklık açısından mütefâvittir.²⁸ Nitekim Gazzâlî *اللَّهُ بِقَلْبِ سَلِيمٍ*,²⁹ âyeti ile işlerin en hayırlısının evsâtı olduğu meâlindeki hadis-i şerifi yorumlarken saadetin kalbin bu dünyanın aslî olmayan ârizî durum ve hallerinden (nefsin veya ruhun kuvvetlerinin ifrat ve tefrit halleri) selâmette bulunmasına bağlı olduğunu tespit etmektedir.³⁰ Böylece Gazzâlî'nin düşüncesinde mânevî anlamda sıhhatin ölçüt ve kıstası kâmil-i ekmel olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zirve mesabesindeki ahlakî, bu anlamdaki marazın göstergesi de bu mükemmel ahlâktan uzaklaşmak olmaktadır. Ebedî saadet de bu mânadaki sıhhatin, şakavet ise yine bu anlamdaki marazın neticesi olarak ortaya çıkmaktadır.

Peki kalbin ârizî hallerinden selâmet ve sıhhatte olmanın semeresi saadet ise o zaman kalbe ait olan ve onun sıhhat ve selâmetinin ifadesi olan aslî haller ve durumlar nelerdir? İşte burada Gazzâlî çok önemli bir duruma dikkat çekmektedir. Bir kez daha bedenî mânadaki sıhhat ve maraz üzerinden kalbî sıhhat ve marazı tespite ve tarife gitmektedir. Ona göre kişinin hikmete, Allah'a ibadet etmeye, O'nu tanıyıp bilmeye (mârifetullah) ve sevmeye (muhabbetullah) meyli, yemeye ve içmeye meyletmesi gibidir. Hakikatte bu durumlar kalbin (sıhhatli) tabiatının muktezâsıdır. Buna mukabil kalbin şehvetin isteklerine meyli ise kalp açısından garib ve tabiatı itibariyle ârizî olan bir durumdur. Binâenaleyh Gazzâlî açısından kalbin gıdası hikmet, mârifetullah ve muhabbetullah iken ona isabet eden bir hastalık nedeniyle tabiatının bu muktezâsından yüzünü çevirmiştir. Kalbin bu durumu, kendisine isabet eden rahatsızlıktan dolayı hayatının sebebi olan yeme ve içmeye iştihası olmayan midenin durumu gibidir. İşte Gazzâlî tam burada bir ruhanî tabâbet kâidesi daha ortaya koyarak şöyle demektedir: Allah'ın dışındaki herhangi bir şeyi sevmeye meyletmiş her kalp meyli nisbetinde hastadır, hastalıkla karşı karşıyadır.³¹

Öte yandan Gazzâlî'ye göre evet her ne kadar ahlâk denilen şey kişinin iş ve fillerinden ibaret değilse de öncelikle kalbin gerek filler gerekse organlar ve beden üzerinde, buna mukabil fillerin de kalp, nefis ve rûh üzerinde gerçek bir tesiri söz konusudur. Bu durum onun ahlâk tanımlamasında olduğu kadar ahlâkî eğitimin imkânı konusunda da istinâd ettiği bir dayanak olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazzâlî, devreden bir ilişki olarak tanımladığı bu durumu şöyle izah etmektedir: Kalbe ait her sıfat etki ve eserini uzuvlar üzerinde gösterir. Hatta âzaların tamamen kalbin etkisi altında onun durumuna uygun hareket ettiği söylenebilir. Öte yandan âzaların yaptığı her işin de kalp üzerinde etkisi ve eseri olur. Yapılanların kalbe tesir ediyor olması aynı zamanda Gazzâlî'nin "ibadetlerden maksat kalbe tesir etmeleridir"³² şeklindeki yargısını da teyit eder durumdadır. Bu da taat ve ibadetlere mücâhede ile muvâzabeye iltizâmın kalbin

²⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 934-936; *İhyâ Tercümesi*, 3/124-128.

²⁹ eş-Şuarâ 26/89.

³⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 939; *İhyâ Tercümesi*, 3/133-134.

³¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 941; *İhyâ Tercümesi*, 3/137.

³² bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 941; *İhyâ Tercümesi*, 3/136.

İslahı ve hastalıklarının izâlesi açısından mühim bir işlevi hâiz olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Kanaatimizce Gazzâlî'nin bu yargısı Kur'ân-ı Kerim'in إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ³³ şeklindeki âyetinde bizlere anlatılmak istenen hususa ilişkin de bir fikir ve tasavvur kapısı aralamaktadır. Gazzâlî ayrıca buradan hareketle bir terbiye ve eğitim kaidesine de ulaşır. O da mücâhede ve riyâzet çerçevesinde itiyad ve tekrar ile kalbe yerleşmiş yerilen sıfatların ortadan kaldırılabileceği ve yine aynı yöntemle övülen sıfatların kalbe yerleştirilebileceğidir. Dolayısıyla kalp hastalıklarının tedavisinde diğer ifâdesiyle ahlâkî eğitimde irade ortaya koyma, mücâhede, riyâzet, itiyad ve tekrar temel yöntemler olarak sunulmuş olmaktadır. Nitekim ahlâk eğitimi literatüründe Gazzâlî'nin ahlâk anlayışının *mücâhede ahlâkı* şeklinde nitelendiği bilinen bir şeydir. Kişi bidâyette kendini zorlaya zorlaya iyi huyları kendinde tabiat haline getirebilir ve ahlâkî sıfatlarını değiştirip kalbin hastalıklarından kurtularak sıhhat bulabilir. İbtidâî olarak tekellüf tahtında yapılabilen şeyler yukarıda sözü edilen usûllerle nihaî noktada tabîî olarak yapılabir hale gelebilir. Gazzâlî'ye göre iyi ahlâkın (mânevî sıhhatin) kemâli ise kişinin mâsiyeti ve kötülükleri çirkin ve kerîh görmekle beraber iyilikleri yapmaktan sevinç duyacağı, zevk ve lezzet alacağı bir noktaya ulaşması halidir. Çünkü ibadetlerin zorla yapıyor olması veya kötülüklerin terk edilmesinin kişiye ağır gelmesi bir eksiklik ve noksanlıktır, kemâlden uzaklıktır.³⁴

Gazzâlî *İhyâ*'ın genelinde takip ettiği kalbî sıhhat ve marazı izah ve beyanda bedenî sıhhat ve marazı misal alma ve gösterme tarzı açısından şu esas değerlendirmeyi yapmaktadır: Bedenin mizacındaki itidal bedenî sıhhati, ondaki bu itidalden uzaklaşılması da bedenî marazı olduğu gibi ahlâkî anlamdaki itidal da nefsin sıhhati, nefisteki bu itidalden sapmak ise ondaki maraz ve rahatsızlıktır. Onun içindir ki ona göre nefsin ondaki rezîlet ve kötü huylardan temizlenmesi ve ona güzel ahlâk ve faziletler kazandırılması (hastalıktan kurtarılarak sıhhate kavuşturulması) suretiyle tedavisi, bedenî ondaki rahatsızlık ve illetlerin ortadan kaldırılması suretiyle tedavi edilerek sıhhate kavuşturulmasına benzemektedir.³⁵

Gazzâlî'nin düşüncesinde mânevî anlamda maraz, kalpteki (nefs) itidalden uzaklaşmak olduğu gibi, tedavi neticesinde ahlâkî anlamda sıhhate kavuşmanın alâmet ve göstergesi de yine mevzubahis itidal, vasat veya istikâmeti yakalamak olmaktadır. Peki vasatın yakalandığı nasıl anlaşılacaktır? Haddizatında Gazzâlî'ye göre vasat bilinmek isteniyorsa hastalık niteliğinde olup sakınılması gereken kötü ahlâk sıfatının gerektirdiği iş ve fiile bakılacak. O fiil ve işi yapmak onun zıddı niteliğindeki yapmaktan daha kolay ve daha çok hoşça giden bir durumdaysa bu henüz sıhhatin (itidal, vasat) yakalanmadığını ve o fiili netice veren kötü ahlâk niteliğinin o kişide hâkim ve gâlib olduğunu gösterir. Dolayısıyla kötü ahlâk niteliğinin semeresi olan iş ve fiilin yerine zıddını yapmanın kişi

³³ el-Ankebût 29/45.

³⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 940-943; *İhyâ Tercümesi*, 3/136-139.

³⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 943; *İhyâ Tercümesi*, 3/139.

için daha kolay ve hoşâ daha çok giden olması durumunda bu sefer sıhhatin (itidal/vasat) yakalandığından ve bu anlamda iyi ahlâk niteliğinin kişide baskınlığından söz edilebilir. Meselâ bir kişi açısından malın toplanması ve elde tutulması, müstahak olanlara infak edilmesinden daha kolay ve hoşâ giden bir durumsa bu, o kişide buhl (cimrilik) hastalığının (ahlâkının) hakimiyetini gösterir. Müstahak olan olmayan, malı gelişiğüzel dağıtmak durumunda ise bu sefer tebzîr (isrâf) hastalığının (ahlâkının) gâlib olduğundan söz edilir. Gazzâlî'ye göre bu durumda kalbin alâkalarının dünya malına iltifattan yani ne elde tutulması ne dağıtılması ikisine de yönelmeyecek şekilde tamamen kesilmesi hâline kadar bir cehd ortaya konulmalıdır. Öyle ki dünya malı artık ancak bir muhtacın ihtiyacı için elde tutulup dağıtılan ve dağıtılması ile tutulması kişi açısından müsavi olan bir metâa dönüşmüştür. İşte bu son durum Gazzâlî'ye göre kalbin mevzubahis ahlâk açısından kemâl mânadaki bir sıhhat ve selâmet vaziyetidir. Bu kişi ve kalbi *إِلَّا مَنْ آتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ*³⁶ âyetinin bu vasıf açısından mâsadağıdır. Nihaî olarak da ona göre ancak bütün bir ahlâk sıfatları açısından mezkûr selâmet (sıhhat) noktasının yakalaması neticesinde bütün bütün dünya alâkalarından soyutlanan ve mutmainne olan nefs âyette ifade edildiğı üzere râziye ve marziyye olarak Rabbine dönmeye hazır hale gelecektir.³⁷

2. Bedenî ve Mânevî Hastalıkların Teşhis ve Tedavisi Dahilinde Gazzâlî'nin Ortaya Koyduğu Bazı Kaideler

İmam Gazzâlî *İhyâ*'da özellikle mânevî/ahlâkî hastalıkların nasıl ve hangi nedenler tahtında ortaya çıktığı, bunları tedavi etme yolunun ne olduğu, bu hastalıkların insanın kalp ve nefsinde fitrî olarak mı bulunduğu yoksa sonradan öğrenme ve alışkanlık ile mi geliştiğı, tedavilerinin (ahlâkî eğitim ve terbiyenin) mümkün olup olmadığı, bu hastalıkların ilacının ne olduğu, bu hastalıklara dönük ilacın ölçüsünün (dozaj) nasıl belirleneceğı, bu hastalıkları tedavi etme yönteminin ne olduğu ve bu süreçte sonuca ulaşmak için nelere dikkat edilmesi gerektiğı, ilaç ve tedavi konusundaki bilginin sırf kendisinin neden tedavi özelliğı taşımadığı, bu hastalıklardan gafil kalınmasının ve bu hastalıkların ihmal edilmesinin sebeplerinin neler olduğu, bu hastalıkların zaman içerisinde devasız kalmasının ve onları tedaviye yönelik ilmin (tıbb-ı kulûb) inkâr edilip ortadan kalkmasının nedenleri ile bunun yol açtığı olumsuz neticelerin neler olduğu, kalbin aklî ilimlere ihtiyacı olmakla beraber selâmet ve sağlığıının sırf aklî ilimlerle hâsıl olmasının neden mümkün olmadığı ve kalbî olan mânevî hastalıkların neden öncelikle şeriattan elde edilen ilaçlarla (ibadet vazifeleri ve peygamberlerin ıslah-ı kalp için ortaya koyduğu ameller) tedavi edilmek zorunda olduğu gibi pek çok temel soruya cevap vermekte ve bu çerçevede kaide olarak isimlendirilebilecek çeşitli esaslar tesis etmektedir. Şimdi tespit edebildiklerimizi sırayla ele almaya çalışalım.

2.1. İnsanın Mizacındaki İtidal Bedeninin, Ahlâkındaki İtidal ise Kalbinin Sıhhatidir

³⁶ eş-Şuarâ 26/89.

³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 945-946; *İhyâ Tercümesi*, 3/144-145.

Gazzâlî'ye göre beden mizacının itidalinin bozulması beden için hastalık anlamına geldiği gibi mânevî anlamda ahlâkta itidalden gerçekleşecek olan sapma (ifrat veya tefrit) da ruh, kalp, nefis ve akıl için hastalık anlamına gelmektedir. Yani nefes yaşamın idamesi için verilen temel kuvvetler olan şehvet, gazab ve akıl kuvvetlerinin akıl ve şeriatın gösterdiği vasat ve istikamet ölçülerinde kullanılması kalbin, ruh ve nefsin sıhhatini temin eden temel bir etmen iken bu temel kuvvetler itibariyle söz konusu vasattan gerçekleşecek sapma (ifrat veya tefrit) ise sapma oranında adalet faziletinden uzaklaşarak zulme yaklaşılması ve dolayısıyla da kalpte mânevî/ahlâkî hastalıkların ortaya çıkması anlamına gelecektir. Hal böyle olunca beden hastalıktan tedavisi bedende hastalığa sebep olan illetlerin ortadan kaldırılarak ona sıhhat unsurlarının kazandırılması ve böylece mizacının itidalinin sağlanması suretiyle gerçekleştiği gibi nefsin hastalıklarının tedavisi de ancak ondaki kötü ahlâk vasıflarının (reziletler) ortadan kaldırılarak güzel ahlâk vasıflarıyla (faziletler) bezenmesi yani temel kuvvetleri itibariyle bir vasat ve itidal ölçüsünün yakalanması suretiyle olacaktır.³⁸

2.2. Gerek Bedenî Gerek Mânevî Anlamda Sıhhat Esas Maraz ise Ârizîdir

Bedenî anlamda asıl itibariyle mizacın itidali gâlib olduğu gibi mânevî anlamda da her birey itidal ve fitrat üzere doğar. Gazzâlî bu tespitiyle bedenî sıhhatin esas, marazın ise muhtelif sebepler tahtında ârizî olduğuna, benzer durumun insanın mânevî anlamdaki sıhhat ve marazı için de geçerli olduğuna işaret etmiş olmaktadır. Haddizatında ona göre her doğan bireyin sahip olduğu mânevî anlamdaki itidal beden mizacının itidalinde olduğu gibi sonradan çeşitli sâikler muvacehesinde kaybedilebilmektedir. Dolayısıyla Gazzâlî'ye göre nefsin ve kalbin hastalıkları denilebilecek reziletler hakikatte itiyad (alışkanlık) ve tâlim (öğrenme) ile sonradan edinilmiş nitelikler olmaktadır.³⁹

2.3. Beden ve Kalp Yaratılışları İtibariyle Mükemmel Olmasalar da Kemâle Müstaidtirler

Bu esasa göre insan bedeni ilk yaratılışında tam ve olgun olmayıp zaman içerisinde büyüyüp gelişerek ve gıda ile terbiye edilerek tekemmül ettiği gibi insan nefsi de noksan ama kemâle kâbiliyetli olarak yaratılmıştır. İşte nefis de ancak terbiye, tehzîb-i ahlâk ve ilimle tagaddüyle tekemmül eder.⁴⁰ Bu kaide bir yönüyle bazı ahlâkçılarının iddia ettiğinin aksine mânevî hastalıkların tedavisinin, diğer bir ifadeyle ahlâkî eğitimin (ruhanî tabâbet) imkânını ortaya koyarken diğer yönüyle aslında insanın terakkî ve tekemmül etmek için yaratıldığına işaret etmektedir. En önemlisi de bu tekemmülün esasında onun en kıymetli boyutu ve mânası niteliğindeki aklı, nefsi, kalbi ve ruhu yani mânevî/ahlâkî veçhesi itibariyle olduğuna dair bir vurgu içermesidir.⁴¹

³⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 943; *İhyâ Tercümesi*, 3/139-140.

³⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 943; *İhyâ Tercümesi*, 3/139.

⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 943; *İhyâ Tercümesi*, 3/139-140.

⁴¹ Nursi'nin bu kâidenin bir açılımı niteliğindeki ifadeleri için bk. Bedüzzaman Said Nursi, *Sözler*, (İstanbul: Envâr Neşriyat, 1996), 315-317.

2.4. İnsanın Maddî ve Mânevî Her Bir Organının Hastalığı Yapması İçin Yaratıldığı Ona Has Olan Fiili Yapamaması veya Zorla Yapabiliyor Olmasıdır

Gazzâlî'ye göre beden her bir uzvu ona has bir fiil için yaratılmıştır. Dolayısıyla meselâ atıp tutmak için yaratılan elin bunu yapamaması veya zorla yapması onun hastalığıdır. Bu meselâ göz için görememesi veya zorlanarak görmesidir. İnsanın maddî boyutunda durum bu iken mânevî boyutundaki latife, duygu ve kabiliyetleri için de durum aynıdır. Bunların da yapmaları için yaratıldıkları onlara has bir iş, işlev ve fiil söz konusudur. İşte insanın en önemli bir latifesi olan kalb dahi kendisine has hangi iş için yaratılmış ise onu yapamaması veya zorla yapabiliyor olması onun hastalığı olmaktadır. Haddizatında Gazzâlî'ye göre kalp hakikatte ilim, hikmet, mârifetullah, muhabbetullah, Allah'a ibadet etmek, O'nu zikirden zevk almak ve O'nu bilmeyi, sevmeyi, zikretmeyi ve O'na ibadet etmeyi diğer bütün şehvetlerin üstünde görüp tümüne tercih etmek için yaratılmıştır. Dolayısıyla meselâ toprak yemeyi diğer yemekleri yemekten fazla seven bir mide hasta olduğu gibi Allah'ın dışındaki herhangi bir şeyi O'ndan çok seven bir kalp de doğal olarak hasta olmaktadır.⁴²

Bu açıklamalar bir yönüyle bizlere sıhhatli insanın esasında ona verilen maddî-mânevî bütün latife ve kabiliyetleri işlevsiz bırakmayıp yaratılış maksadları ve hedefleri doğrultusunda, yerli yerinde, en güzel ve verimli bir şekilde kullanmayı başarabilen kişi olduğuna dair bir perspektif de sunmaktadır. Aksi durum ise Gazzâlî'ye göre insanın maddî-mânevî hastalığının açık bir göstergesi olmaktadır. Dolayısıyla mevzubahis bu durum aslında genel mânada insanın yaratılış gayesi ile alakalı olmaktadır. Zira Gazzâlî'nin bahis mevzuu ettiği durum yani sahip olunan bütün maddî ve mânevî organ ve kabiliyetler açısından hastalıklardan selâmet ve sıhhate ulaşmak bir yerde yaratılış gayesini tahakkuk ettirmiş olmak anlamına gelmektedir.⁴³

2.5. Deva Hastalığı Ortaya Çıkaran Sebebin Zıddıyla Ona Mukabele Etmektir

Gazzâlî'ye göre maddî olsun, mânevî olsun her bir hastalığın tedavisi için öncelikle hastalığın mahiyet, menşe ve alâmetleri çerçevesinde bir teşhisin konulması gerekmektedir. Zira teşhis edilmeyen hastalığın tedavisi yapılamaz.⁴⁴ Yapılan teşhise göre de ilacın belirlenmesi lazımdır. İlaç ise hastalığı ortaya çıkarana sebebe zıddıyla mukabele etmekten ibarettir. Şüphesiz bu da hastalığın sebebinin ve neyden kaynaklandığının bilinmesine bağlıdır. Bu bilinmeden ilacın tespiti mümkün değildir.⁴⁵ Dolayısıyla hastalığa vâkıf olmayan ilacına da vâkıf olmaz. Gazzâlî'ye göre hastalık hangi illet ve sebepten meydana gelmişse o hastalığın devası o illetin ortadan

⁴² Gazzâlî, *İhyâ*, 945; *İhyâ Tercümesi*, 3/143-144.

⁴³ Nursî'nin aynı mevzuyu tasavvufî birçok mesele ve ıstılah üzerinden değerlendirmesi için bk. Bedüzzaman Said Nursi, *İşârâtü'l-İ'câz*, çev. Abdülmecid Nursi, (İstanbul: Envâr Neşriyat, 1994), 17.

⁴⁴ Bu son yargı için bk. Gazzâlî, *İhyâ Tercümesi*, 3/629.

⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 23, 1288; *İhyâ Tercümesi*, 1/47, 3/793-794.

kaldırılmasıyla olduğu gibi ortadan kaldırılması dahi ancak zıddı ile ona mukabele etmektedir.⁴⁶

Gazzâlî'nin düşüncesinde bedenin itidal ve mizacını bozarak onda hastalığa neden olan illetler ancak zıtlarıyla tedavi edilebildiği gibi kalbin hastalığı olan rezîletlerin tedavisi de ancak zıtlarıyla. Cehalet hastalığının ilimle, cimrilik hastalığının cömertlikle, kibir hastalığının da tevazuyla tedavi edilmesinde olduğu gibi.⁴⁷ Yine meselâ günaha ısrar etmenin sebebi ancak gaflet ve şehvettir. Gafletin zıddı ilim, şehvetin zıddı ise onu harekete geçiren sebepleri kesip ortadan kaldırmaya karşı sabır olması hasebiyle bu hastalıklar da ancak zikredilen bu zıtlarıyla tedavi edilir.⁴⁸ Yine ona göre meselâ kalbin vesvese hastalığına tutulması halinde yapılacak tedavi şeytan vesvesesinin zıddı olan zikrullah ile. Zira bunun dışındaki tüm şeylerde şeytanın bir nasibi bulunup onun vesvesesine yardımcı olabilir. Sadece Allah'ı anmakta onun bir nasibi olmadığından kalbi şeytanın vesvesesinden koruyacak şey ancak Allah'ı anmaktır.⁴⁹ Şu kadarı var ki Gazzâlî gerçek zikrin ancak kalbi takvâ ile tamir ettikten ve onu kötü sıfatlardan temizledikten sonra kalbe yerleşebileceğini, aksi durumdaki zikrin ise hadîs-i nefsten ibaret olacağını ve bu itibarla da kalp üzerinde bir sultası olamayacağını, böyle olunca da şeytanın sultasını önleyemeyeceğini özellikle vurgulamaktadır.⁵⁰ Gazzâlî meseleyi cismanî tabâbet üzerinden bir misalle -âdeti olduğu üzere- şöyle izah eder: Kişinin mücerred zikirle şeytanın kendisinden uzaklaşmasını istemesi muhal kabilinden bir taleptir. Bu kişinin tıpkı gerekli diyeti yapıp midesini temizlemeden, midesi ağır yiyeceklerle dolu ve meşgulken içtiği ilaçtan, gerekli diyeti yapıp midesini temizledikten sonra ilaç içenin ilaçtan bulduğu şifayı beklemesine benzer. Sonuçlar doğal olarak bir olmayacaktır. İşte Gazzâlî'ye göre zikir ilaç, takvâ ise perhiz yani kalbi şehvetlerden temizlemektir. Temizlenmiş olan mideye inen ilacın ona şifa olması gibi, ancak temizlenmiş olan kalbe inen zikir şeytanı oradan uzaklaştırır.⁵¹

2.6. Hastalığın Gerçek Tedavisi Yüzeysel Müdahale ile Değil Ancak Hastalığın Kökenine İnmelektir

Gazzâlî'ye göre meselâ kökü ciğerlere dayanan uyuz hastalığı sadece bedenin dışına yani deriye ilaç sürmekle değil belki onun bâtındaki gerçek kaynağına dönük ilaç kullanmak suretiyle nihaî ve gerçek anlamda tedavi edilir. Aynen bunun gibi, ona göre hiç kimsenin kalbin kötü vasıf ve hastalıklarından uzak olamayacağını nazara aldığımızda bu hastalıkları tedavi etmek için sadece zâhirî amellere başvurmak da yeterli olmayacaktır. Bu nevi mânevî nitelikteki hastalıklardan kurtulmak için de yine onları

⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 1387; *İhyâ Tercümesi*, 3/268, 4/91.

⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 943, 1288; *İhyâ Tercümesi*, 3/140, 794.

⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 1387; *İhyâ Tercümesi*, 4/91.

⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 905; *İhyâ Tercümesi*, 3/63. Şeytanla olan mücadelede onun uzaklaştırılıp zayıflatılabileceği, dahası zikrin bu hususta en etkili bir ameliye olduğuna ilişkin bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 908; *İhyâ Tercümesi*, 3/68-69.

⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 914-915; *İhyâ Tercümesi*, 3/83.

⁵¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 916; *İhyâ Tercümesi*, 3/86.

kökenleri itibariyle gerçek bir tedaviye tabi tutmak gerekmektedir. Ona göre yüzeysel müdahale, bedendeki yaraların dış yüzeylerini katran ile sıvayan sokak tabiplerinin tedavi metodudur. Nitekim bunlar gibi mukallid âlimler de kalbin hastalıkları karşısında kalbin temizlenmesini değil de zâhirî amelleri tavsiye ederler ki bu da birincisi gibi yanlış bir yöntemdir. Buna karşın âhiret âlimi tâbir ettiği gerçek âlimler (tabibler) ise yarayı veya hastalığı kökünden tedavi için bâtın temizliğini emreder ve hastalığı kökünden ortadan kaldırmayı hedeflerler. Diğer taraftan ona göre çocuklarının kalp temizliğinden sarf-ı nazar edip zâhirî amele (tedavi) yönelmesinin sebebi birincisinin insana zor ikincisinin ise kolay gelmesidir. Şu kadarı var ki ona göre kolayca kaçmak hastalığı ortadan kaldırmak yerine daha da büyütecektir. Tıpkı uyuzlu hastanın ilacın acılığından dolayı onu içmekten çekinmesi ve sadece bedenine ilaç sürmesinin hastalığını daha da artırması örneğinde olduğu gibi.⁵²

2.7. Hem Bedenî Hem Kalbî Hastalıkların Tedavisinde İlacın Acılığına Tahammül ve Tedavi Süreçlerine Sabır Şarttır

Gazzâlî'ye göre bedenî hastalığın tedavisi için ilacın acılığına tahammül edip diyetle sabretmek gerektiği gibi kalbin hastalığında da mücâhedenin acılığına tahammül ve tedaviye sabretmek sonuç alınabilmesi açısından gereklidir. Nitekim o, birçok kimsenin tembelliğin galebesi altında, mücâhede ve riyâzetle uğraşmanın ve nefsi tezkiye edip ahlâkı tehzîb etmenin kendisine ağır ve zor gelmesi yüzünden nefsinin ahlâkını düzeltmeye yönelmediğini belirtir. Hatta bu kişilerin ileri giderek kendi kusur ve eksiklikleri ile kötü niyetlerini görmezden gelerek, ahlâkın ve tabiatların değişmeyeceğini iddia ettiklerine dikkat çeker.⁵³ Onların, netice alabilmek açısından kaçınılmaz olan işin meşakkatini yüklenmekten kaçtıklarını ve gerekli olan bir irade ve sabır ortaya koyamayıp çeşitli iddialarla suç ve kusuru üzerlerinden atma psikolojisiyle ortaya çıktıklarını göstermeye çalışır. Oysa ki Gazzâlî'ye göre nihayetinde dünya hayatı dahilindeki bedenî hastalıkların ötesinde ebedî hayatı ve oradaki saâdet ve şakaveti ilgilendiren mânevî/kalbî/nefsî hastalıkların tedavisi için gereken tahammül ve sabrın, sonuçlar göz önüne alındığında evleviyetle göğüslenmesi gereken durumlar olduğu ortadadır.⁵⁴ Kaldı ki Gazzâlî'ye göre bütün hastalıklar acı ilaçlarla tedavi edilir. Hatta ilaçtaki fayda acılığındadır. Dolayısıyla ilacın acılığına sabretmeyen kişi şifanın zevkine de nâil olamayacaktır.⁵⁵

2.8. Her Hastalığın Tedavisinde Kullanılacak İlaç Özel Bir Ölçü İledir

⁵² Gazzâlî, *İhyâ*, 49-50; *İhyâ Tercümesi*, 1/102-103.

⁵³ Gazzâlî, *İhyâ*, 937; *İhyâ Tercümesi*, 3/129.

⁵⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 943; *İhyâ Tercümesi*, 3/140.

⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1098; *İhyâ Tercümesi*, 3/446.

Gazzâlî'ye göre hastalıkların tedavisinde kullanılacak ilaçların fayda verecek belirli bir ölçüde olması gerekmektedir. Bu miktarı belirleyecek olan da hastalık ve onun illeti konumundaki sebepler ile bunların oranıdır. Şayet ölçü doğru ve düzgün ayarlanmaz ve buna riayet edilmezse daha kötü durumlarla karşı karşıya kalınması söz konusu olur. İşte bu durum mânevî/kalbî hastalıklarda da aynıdır. Binâenaleyh tedaviden olumlu sonuç alınabilmesi için ahlâkî hastalıkların kendileriyle tedavi edileceği zıtların da -her illetin tedavisinin zıddıyla olması hasebiyle- mutlaka bir ölçülerinin olması gerekmektedir. Gazzâlî'ye göre beden tabibinin hastalığın illet ve kaynağı ile hastalığa sebep olan şeyin güçlü veya zayıf olarak derecesini teşhis etmeden tedavi cihetine gitmemesi lazımdır. Hatta teşhisten sonra bu sefer hastanın bünyesini, işini, yaşını, içinde bulunulan zamanı (mevsimi) ve diğer birtakım durumları da göz önünde bulundurarak ancak bütün bunlar çerçevesinde bir tedavi yoluna gitmeye çalışmalıdır. İşte aynen bunun gibi kendisine tabi olanların nefis ve kalplerini tedavi edecek şeyhin (ruhanî tabib) de ona tabi olanlardan her birinin ahlâkını ve hastalıklarını bilmeden tümüne sadece tek kalıp olarak belli bir alanda ve belli bir yolla mücâhede ve riyâzet uygulamaması gerekmektedir. Zira nasıl ki bir tabip bütün hastaları aynı ilaçla tedavi etmeye kalkışırsa çoğunun helâkine sebep olur, aynen öyle de müritlerinin tümüne riyâzetten aynı kalıp ve formu veren şeyh de onların kalplerinin ölmesine sebebiyet verir. Ruhanî tabib de ancak hastanın hastalığına, bünyesine, yaşına, mizacına bakarak bünyesinin kaldırabileceği derecesini tespit ettikten sonra hastaya ona uygun riyâzeti vermek durumundadır.⁵⁶

Gazzâlî'ye göre bu bir yerde illetlerin ihtilafı ile ilaçların ihtilafının söz konusu olması esasıyla ilgili bir meseledir. Çünkü daha önce ifade edildiği üzere ilaç demek hastalığın veya ona sebep olan illetin zıddı demektir. O illetin sınırlanması ve kontrol altına alınması demektir. Öyle olunca hastalığın illetinin değişmesiyle tabii olarak ilacın da değişmesi söz konusu olacaktır. Haddizatında bu illet herkeste aynı ölçü ve derecede bulunmayacağından bu sefer ilacın ölçü ve derecesinin kişiden kişiye ve illetin derecesine nisbetle değişmesi de söz konusu olacaktır. Meselâ ona göre *ilim ve amel* bütün kalp hastalıklarının ilaçlarının kendilerinden terkîb edildiği iki hıltır (karışım). Şu kadarı var ki bu çerçevede her bir hasta kendisine has vasıflarıyla farklı bir ilme ve farklı bir amele yani hastalığına uygun olan farklı ölçüdeki bir karışıma ihtiyaç duyar.⁵⁷ Dolayısıyla kişilerin farklı hallerine göre hükümlerin de farklılaşması mevzubahistir.⁵⁸

2.9. İlacı Bilmek Hastalığı Tedavi Etmez

Gazzâlî bu esası bir örnek üzerinden ortaya koyarken şöyle der: Bir hasta düşünün ki tabip ona hastalığının ilacını ve onu nasıl hazırlayacağını tarif etmiş ve ilacı hazırladıktan sonra da onu belli zamanlarda kullanmasını istemiş olsun. Şimdi bu hasta, tabibin o tarifini güzel bir şekilde ezberlese, başkalarına anlatsa bu tarif kapsamında

⁵⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 465, 943-944; *İhyâ Tercümesi*, 2/81, 3/140.

⁵⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 1415; *İhyâ Tercümesi*, 4/142-143.

⁵⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 984; *İhyâ Tercümesi*, 3/220.

nutuklar çekse, tarifi binlerce nüsha olarak yazıya dökse, topluluklarda dile getirse, her gün bin kere tekrar etse, hatta onun bu faaliyetlerinden istifadeyle ilaç hazırlayıp kullanan birçok hasta iyileşse ama kendisi ilacı hazırlayıp içmese onun o hastalığından şifa bulmasından söz edilebilir mi? Tabi ki hayır. Çünkü ilaç ve tedavi konusundaki bilginin sırf kendisi tedavi özelliğini haiz değildir. Sadece *öğrenip öğretmek* şifaya iletmez. Belki bu bilginin pratiği yani ilacın muayyen zamanlarda ve miktarlarda kullanımının ve tabibin diğer tavsiyelerinin tatbikinin şifaya iletmesinden söz edilebilir. İşte Gazzâlî'ye göre öğrendikleri ve öğrettikleriyle, bildikleri ve bildirdikleriyle yetinen ve kendileri bu bilginin gereğiyle amel etmekten sarf-ı nazar eden âlimlerin durumu da yukarıda işaret edilen hastanın durumuyla benzerdir hatta aynıdır. Zira onunla pratik murad olduğu halde kendisiyle amel edilmeyen bilginin bir kıymet-i harbiyesi yoktur. Nitekim Gazzâlî, mühim olsun veya olmasın tüm dinî ilimlerden ve bilgilerden maksadın *amel* olduğunu, bu itibarla da maddî ve mânevî âza ve kabiliyetlerini, latife ve duygularını ihmal edip isyandan korumayan, açık ve gizli hastalıklardan arındırmayan ve onları taat ve amelle meşgul etmeyenlerin aldanmış olduğunu tespit eder. Zira ona göre tahsil edilmiş olsa da gereğiyle amel edilmeyen ilmin faydasız ve hatta zararlı olması söz konusudur.⁵⁹

2.10. Bazı Kişi ve Durumlarda Ehven-i Şer Olanla Tedavi Yoluna Başvurulabilir

Gazzâlî'ye göre meselâ çocuk mektebe önce oyun, ardından güzel elbise, ardından okul neticesinde elde edilecek dünyalık ile alışır da nihayetinde mekteb okumayı âhîret saadetine bir vesile olarak değerlendirebilme derecesine tedricen yükselir. İşte bu örnekte olduğu gibi mânevî anlamda da müridin mübtelâ olduğu kötü ahlâk sıfatlarından birisini bir defada atıp zıddıyla ünsiyet peyda edemediği durumlarda onun o mezmûm ahlâk vasfından daha aşağı ve ehven bir mezmûm ahlâk vasfına intikâl ettirilmesi diğer bir ifadeyle şerrin onun ehveni ile tedavi edilmesi yoluna başvurulabilir. Meselâ yemek düşkününü birisinin bu oburluğunu bir kerede kesmek çok zor olduğundan evvela ona oruç tutmayı ve yemeği azaltmayı ödev olarak vermek, ardından da güzel yemekler yapıp ikram etmesini ancak bunlardan yememesini istemek gibi. Ya da meselâ gazabına mahkûm birisini hilm (yumuşaklık) ve sükût ile ödevlendirip ona kendisinde kötü ahlâk olan birisini arkadaş olarak vererek ona hizmet etmesini emretmek gibi. Gazzâlî'ye göre bu yöntemle zaman içerisinde, söz konusu kişilerin tedricen bir irade geliştirip nefislerine hâkim olmaları, sabretmeyi öğrenmeleri, böylelikle de şehvet ve gazablarını yenebilmeleri hedeflenir.⁶⁰

2.11. Kalp Marazı Sahibince Bilinmeyen Hastalık Nevindendir

⁵⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 1306-1312; *İhyâ Tercümesi*, 3/833-842.

⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 944; *İhyâ Tercümesi*, 3/141-142.

Gazzâlî'ye göre kalp hastalığının bu durumu insanların bu hastalıktan gafil olmasına ve dolayısıyla da onu ihmal etmesine sebep olur. Mevzubahis hastalığını bilenler ise ilacının acılığına sabretmenin onlara zor gelmesi nedeniyle tedaviye başvuramazlar. Zira bu nevi hastalığın devası *şehvetlere muhalefettir* ve bunu yapabilmek de âdeta ruhun bedenden çıkması misali insan için zor ve acı bir şeydir. İlacın acılığına katlanmaya dair kendinde sabır kuvveti görenler ise bu defa hastalıklarını tedavi edebilecek hâzık bir tabib bulamazlar. Zira Gazzâlî'ye göre -kendi zamanı için- bu işin tabibi olan ulemâyı da bu hastalık ele geçirmiş durumdadır. Vâkıa hasta tabibin reçetesine de pek iltifat edilmez. İşte Gazzâlî'ye göre bütün bu sayılanlar mevzubahis kalp hastalıklarının devasız kalmasına, kronikleşmesine ve bu konudaki ilmin de yok olup gitmesine sebep olmuştur. Hatta ona göre zaman içerisinde öyle bir noktaya gelmiştir ki kalplerin tedavisi (tıbb-ı kulûb) yanında onun hastalıkları da inkâr edilip yadsınmaya başlanmıştır. Böyle olunca da doğal olarak insanlar dünya sevgisine ve zâhiri ibadet olsa da bâtını âdet, riyâ ve gösteriş olan amellere yönelmişlerdir.⁶¹

Gazzâlî'ye göre kalp hastaları hastalıklarını bilmezler, fark etmezler. Meselâ yüzünde alaca hastalığı çıkan ve elinde ayna bulunmayan kişi başkası bu konuda ona aynalık yapmadığı sürece hastalığının farkına varmaz. Başkası kendisine bildirmediği sürece bu hastalığa yakalandığını bilmez. Aynen bunun gibi çok az kişi mânevî nitelikteki hastalıklarının farkına varır. Böyle olunca da ona göre esasında bu konuda halkı aydınlatmak âlimlerin görevidir ve bu ameliye onlar açısından *farz-ı ayn* mesabesindedir. Her mahallede bir hekiminin bulunması gibi Gazzâlî'ye göre her mahallede halkı mânevî/kalbî/ahlâkî hastalıkları itibariyle aydınlatacak ve onlara yardımcı olacak yetkin âlimlerin bulunması da elzem bir durumdur. Ona göre peygamberler gibi peygamber vârisi olan âlimler de onların gelmesini beklemeden bizzat kendileri halkın ayağına giderek bu anlamda insanları irşad edip onlara yol gösterirler. Gazzâlî'nin mânevî tabâbet açısından işaret ettiği bu ameliye bir yerde cismânî tıp çerçevesinde yapılan geniş çaplı sağlık faaliyetlerini ve taramalarını anımsatmaktadır. Zira bu faaliyetler tıbbın en önemli bir boyutu olan hıfzıssıhha kapsamında bir devlet ve kamu görevidir. Erken teşhisler hastalıkların tedavisi ve kronikleşip daha kötü sonuçlar vermemesi açısından gayet derecede önemlidir. Durum Gazzâlî'nin işaret ettiği üzere hıfzıssıhha açısından mânevî hastalıklar cephesinde de aynıdır hatta çok daha büyük bir ehemmiyeti haizdir.⁶²

Dünyanın âdeta bir hastane, üstündeki insanların da hasta olduklarını ifade eden Gazzâlî bunlar içinde kalp hastalarının, beden hastalarından çok daha fazla olduğuna vurgu yapar. Kalp hastalarının doktorları ise ona göre âlimlerdir. Bu çerçevede kalp hastalarının beden hastalarından fazla olmasının nedenlerine de işaret eden Gazzâlî'ye göre bunun birinci sebebi daha önce ifade edildiği üzere kalp hastalarının hastalıklarını bilemeyişleri, bunu fark edemeyişleridir. İkincisi ise beden hastalıklarının aksine kalp

⁶¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 945; *İhyâ Tercümesi*, 3/144.

⁶² Gazzâlî, *İhyâ*, 1388-1389; *İhyâ Tercümesi*, 4/92-93.

hastalıklarının neticelerinin bu dünya itibariyle büyük oranda görülmemesidir. Beden hastalıklarının neticesinin ölüm olması ve ölümün sevilmeyen ve çekinilen bir şey olmasından insanların beden hastalıklarının izâlesine yöneldikleri ve bu konuda gayet derecede gayret sarf ettikleri görülür. Ne var ki günahların neticesi olan kalbin ölmesi burada fark edilen bir şey değildir. Bu yüzdendir ki kişi kalbinin hasta olduğunu fark etse bile gûnahtan nefreti az olabilmektedir. Gazzâlî'ye göre kalp hastalarının ve hastalıklarının daha fazla olmasının üçüncü ve en önemli bir sebebi de bu hastalıklara mübtelâ olanların kendilerini tedavi edecek bir tabip bulamayışlarıdır. Zira ona göre bu hastalıkların tabipleri âlimler olmakla beraber onların da bu hastalıklara mübtelâ olması meseleyi içinden çıkılmaz bir hale getirmiş ve çözümü daha da zorlaştırmıştır. Çünkü tabibin cahil, başarısız ve kendisi tedaviye muhtaç olması halinde, değil hastayı iyileştirmesi belki onun hastalığını azdirması hatta onu öldürmesi neticesiyle karşı karşıya kalılabilmektedir. Gazzâlî'nin bu anlamda tabiplerin bozulmasını çarpıcı bir şekilde *tedavi kabul etmeyen hastalık* şeklinde ifade etmesi dikkat çekmektedir.⁶³

2.12. Kalbin Sıfaten Kemâli ve Hastalıklardan Selâmeti Ancak Dinî İlimlerledir

Gazzâlî'ye göre her ne kadar kalbin aklî olan ilimlere ihtiyacı olsa da selâmet ve sağlığının sırf aklî ilimlerle hâsıl olması mümkün değildir. Tek başına aklî ilimlerin bu anlamda yeterliğinden söz edilemez. Zira akıl, bedenın sıhhatinin muhafazası konusunda bile işin ehli tabiplerden konu ile ilgili yardım almadan tek başına yeterli değilken onun yalnız başına kalbin sıhhatinin temininde yeterli olduğunu iddia etmek doğru olmayacaktır. Gazzâlî'ye göre akli hiçbir şekilde nazara almadan sırf taklîd ile yetinmek cehalet olduğu gibi sırf akılla iktifa edip Kur'ân ve Sünnet'in nurundan yüz çevirmek de aldanmaktır. İdeal olan ise ona göre bu iki asıl (akıl ve nakil) arasını cemetmektir. Bu ikisinin münâkız olduğunu ve cemedilemeyeceğini savunmak ise Gazzâlî'ye göre doğru olmayıp basiretsizlikten başka bir şey değildir. Aklî ilimleri *gıda*, şer'î ilimleri ise *ilaç* mesabesinde gören Gazzâlî'ye göre bedenen hasta olan kişinin tedavi edilmeden kendisine verilecek gıdalardan fayda değil zarar göreceği açıktır. İşte kalbî olan mânevî hastalıklar da öncelikle *şeriatın elde edilen ilaçlarla* yani *ibadet vazifeleri ve peygamberlerin islah-ı kalp için ortaya koyduğu amellerle* tedavi edilmek durumundadır. Tedavileri de ancak bunlardır. Bunu gerçekleştirmeden sırf aklî ilimlerle kalbin hastalığının tedavisine yönelmek büyük bir hatadır. Çünkü tedavi edilmeden kendisine bol ve kuvvetli gıdalar yedirilen cismanî anlamdaki hasta örneğinde olduğu gibi, şer'î ilimlerle tedavi edilmeden sırf aklî ilimlerle karşı karşıya bırakılan hasta kalbin de faydadan çok zarar görmesi söz konusu olacaktır.⁶⁴

3. İmam Gazzâlî'nin İlimleri Sıhhat ve Maraz Ekseninde Değerlendirmesi

⁶³ Gazzâlî, *İhyâ*, 1388-1389; *İhyâ Tercümesi*, 4/93-94.

⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 893; *İhyâ Tercümesi*, 3/38-39.

Şu kadarını ifade edelim ki İmam Gazzâlî *İhyâ*'nda fikir ve düşüncelerini tamamen âhîret eksen ve merkezîyetinde ortaya koymaktadır. Onun mezkûr eserinde şekillenen düşüncesinde esas olan Allah Teâlâ'nın kurbîyetine ulaşmak, muhabbetine nâil olmak ve nihaî olarak cemâlîni temâşâ etme nimetine erişmektir. Çünkü ona göre insanın ulaşabileceği en büyük saadet budur. Gazzâlî bunun dışındaki her bir şeye ise ancak bu temel hedefe nisbetle, bu gayeye ulaşmaya olan katkısı ölçüsünde bir değer ve kıymet atfetmiş ve her bir şeyi bu çerçeve dahilinde konumlandırmıştır. Bu münhasır bir bakış açısı olmayıp ilimlere ve bilgiye de sirayet eden ve onları da kapsayan bütünlüklü bir yaklaşımdır. Onun ilimler değerlendirmesinde de bu kıstası göz önünde bulundurduğu görülmektedir. Her şey gibi ilimler de Gazzâlî açısından bu temel hedefe ulaşmaya olan katkıları, bu esas maksada yaklaştırma dereceleri, bu nihaî gayeyi gerçekleştirmek yönündeki kabiliyetleri itibarıyla bir değer ve kıymete sahiptir. Nitekim onun eseri dahilinde yaptığı muhtelif tüm ilim tasniflerinde⁶⁵ bu noktadan hareketle birtakım değerlendirmeler yaptığı görülmektedir.

Öyle ki bu bakış açısı Gazzâlî'nin insan hakkındaki düşünce ve tahlillerine de yansımıştır. Bu kapsamda ona göre insanın yukarıda ifade edilen temel hedefine onu ulaştırabilecek yegâne kabiliyet ve latifesi onun kalbidir. Bu latife O'ndan geldiği gibi yine O'na rücû eder. Allah'ın insana tevdi ettiği bu latife ve sır üzerinden perdeyi kaldırmak ise Gazzâlî'ye göre *mükâşefe ilmîne* aittir. Hastalıklı olmayan, tasfiye edilmiş, selîm ve sağlıklı bir kalp insanın kendisiyle yukarıda ifade edilen esas gayeyi ve dolayısıyla da saadetini tahakkuk ettirebileceği biricik istidad ve kabiliyetidir. Bu itibarla da kalp ondaki en kıymetli ve değerli organdır. Bedenle beraber insanın maddî ve mânevî yapısındaki diğer tüm organları, cihazları, latife ve duyguları ise Gazzâlî'nin perspektifine göre ancak kalbin mevzubahis esas maksada ulaşmaktaki vasıtaları, hizmetçileri ve yardımcıları mesabesinde⁶⁶.

İşte yukarıda ifâde edilen durumlar nedeniyledir ki Gazzâlî açısından esas niteliğinde, değerli ve kıymetli olan ilim ve bilgi kalbin ıslah edilmesine, ahlâkının güzelleştirilmesine, selâmet ve sağlığa kavuşturulmasına ilişkin ilimdir. Hedefe götüreceği olan ancak böylesi bir ilim ve amelîyedir. Gazzâlî'ye göre ıslâh-ı kalb ilmi *mu'âmele ilmî* olup bunun neticesi de -mutlak mânada zorunlu olmasa da- ilimlerin gayesi olan *mükâşefe ilmî*dir.⁶⁷ Zaten ona göre esas olarak ilimlerin değer ve kıymeti iki şeyle ölçülebilir. Birincisi netice ve semerelerinin değer ve kıymeti ikincisi ise sundukları delilin kuvvet ve sağlamlığıdır. Böyle olunca da neticesi ebedî bir hayatta ebedî bir saadet olan din ilimleri bu tür bir neticeye ulaştırmayan sair ilimlerden tabi ki daha değerli olmaktadır. Yani Allah'ı, meleklerini, kitaplarını ve peygamberlerini bildiren ilimler ve

⁶⁵ Bu tasnifler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 10, 21-25, 28-30, 40, 49-50, 892-894; *İhyâ Tercümesi*, 1/7, 43-51, 57-60, 81, 101-104, 3/36-40.

⁶⁶ Gazzâlî'nin insanın yapısı ve temel hedefi çerçevesinde kalbe atfettiği değer ve kıymet için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 876, 879-884, 892; *İhyâ Tercümesi*, 3/7-8, 13-15, 18-22, 29, 37.

⁶⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 66-67; *İhyâ Tercümesi*, 1/138-139.

yine bu ilimlere vasıta niteliğinde olan diğer ilimler en şerefli ilimlerdir.⁶⁸ Böyle olmakla beraber aşağıda ortaya konulacağı üzere Gazzâlî'nin düşüncesinde dinî ilimlerin de kaçınılmaz olarak kendi aralarında yukarıda ifade edilen temel maksada iletebilirlikleri ölçüsünde bir değer ve kıymet derecelenmesine tabi olması söz konusudur.

Gazzâlî kendisiyle âhirete teveccüh edilen ilmi *mu'âmele* ve *mükâşefe* olarak ikiye ayırır. Ona göre mükâşefe ilmi, kitaplarda yazılmasına müsaade edilmeyen, zirve bir ilimdir. Mu'âmele ilmi ise yukarıda ifade edildiği gibi mükâşefe ilmine bir yol konumundadır.⁶⁹ *Âhîret yolunun ilmîne* dair tafsillerde bulunan Gazzâlî'ye göre âhîret yolunun ilminin birinci kısmı olan mükâşefe ilmi *ilm-i bâtın* olup esasında ilimlerin *gayesi* mesabesindedir. Bu ilim sıddık ve mukarreb olanların ilmidir. Ona göre *kalbin mezmûm sıfatlarından arındırılıp temizlenmesi neticesinde kalpte zuhûr eden nurdan ibaret* olan bu ilim ile kişinin daha önce duyup bildiği ama mânası kendine mücmel ve kapalı olan birçok husus açığa çıkarak apaçık hale gelir. Gazzâlî'ye göre ancak bu suret ve yollardır ki kişi Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri başta olmak üzere iman hakikatleri, arz ve semavâtın melekûtu, hakikî saadetin husûlü ve daha birçok farklı nitelikteki mühim konuya dair hakiki bir mârifete ulaşır. Mükâşefe ilmiyle kastedilen şey Gazzâlî'ye göre kalp üzerindeki perdenin kalkması ve böylelikle de mârifet-i ilâhiye ve ilgili konulara ilişkin gerçekliğin şüphenin olmadığı *ayne'l-yakîn* derecesinde açığa çıkmasıdır. Ayna mesabesinde olan kalbin Allah'a, onun sıfât ve fiillerinin mârifetine perde olan kötü huylardan ve yerilen niteliklerden temizlenmesi ise ancak şehvetlerden yüz çevirmek ve bütün hallerinde peygamberlere iktidâ ile hâsıl olur. Gazzâlî'ye göre bunu gerçekleştirebilmenin yolu da ancak riyâzet, öğrenmek ve öğretmeklemdir.⁷⁰

Gazzâlî âhîret yolunun ilminin ikinci kısmı olan *mu'âmele ilmîni* ise *kalbin ahvâline dair ilim* şeklinde tanımlar. Kalbe ait mahmud olan hallerin hakikati, sınırları, elde edilme yolları, neticeleri, alâmetleri, bu hallerden zayıflayanların güçlendirilmesi ve zâil olanların tekrardan iade edilmesine dair ilim ona göre âhîret ilmidir. Kezâ kalbin mezmûm hallerinin sınırları, hakikatleri, sebepleri, neticeleri ve bunları tedavi çare ve yollarını bilmek de âhîret ilmidir. Kalbin ahvâli ile ilgili bütün bunları bilmek âhîret ulemasına göre *farz-ı ayn* mesabesindedir. Çünkü bunlara kıymet vermeyerek onları ihmal etmenin âhîrette ciddi sonuçları söz konusudur. Fukahanın (ilm-i zâhir ulemâsı) farz-ı ayn olan hususlara bakışlarının dünyanın ıslahına ve tanzimine, ilm-i bâtın ulemâsının bakışının ise âhîretin ıslahına izâfetle olduğuna işâret eden Gazzâlî'ye göre *farz-ı kifâye* niteliğindeki fikhî meselelerle meşgul olup tüm zamanını onlara ayırarak -ki ona göre bu meseleler nadiren lazım olur, olsa da o yerde onları bilen birisi illaki bulunur- *farz-ı ayn* niteliğindeki hususları ihmal etmek, onlara zaman ayırmamak ve onlar hususunda çaba göstermemek apaçık yanlış bir tutumdur.⁷¹

⁶⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 65; *İhyâ Tercümesi*, 1/134.

⁶⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 10; *İhyâ Tercümesi*, 1/7.

⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 28-29; *İhyâ Tercümesi*, 1/57-59.

⁷¹ Gazzâlî, *İhyâ*, 29-30; *İhyâ Tercümesi*, 1/59-60.

Gazzâlî eserinde ilk asırdaki telakki ve pratiğin aksine fıkıh lafzının ve dolayısıyla bu lafızla ilgili ilmin sonraki dönemlerde, bir yerde dar, kısır ve faydasız bir mâna çerçevesine hasredilmesinin ve sadece bu veçhesiyle ele alınarak esasın ıskalanmasının yanlışlığına dikkat çeker. Ona göre yapılan bu yanlışlık, fıkıh ilminin, fetvalara ilişkin garib fûrûatın bilinmesine, bu meselelerin illetlerinin inceliklerine vukufa, bu hususta sözü uzatmaya ve konu ile ilgili makaleleri ezberlemeye hasredilmesi şeklindedir. Yine fıkıhtaki derinliğin fer‘î meselelerde derinlik ve tebahhur ile onlarla çokça meşgul olma şeklinde anlaşılmasıdır. Oysa ki Gazzâlî’ye göre fıkıh ismi ilk asırda *âhiret yolunun ilmine, nefsin âfetlerinin incelikleri ile amelleri ifsâd eden şeylerin bilinmesine, dünyalığa kıymet vermeme gücüne, âhiret nimetlerinin elde edilmesi için var gücüyle gayret etmeye ve Allah korkusunun kalbi kaplamasına itlâk edilirdi*. Dolayısıyla ona göre Allah korkusu ve takvayı îrâs etmeyen bir bilgi gerçek fıkıh bilgisi olamaz. Bu nedendir ki talâk, ‘itâk, li‘ân, selem, îcâr gibi mevzuların teferruatında yoğunlaşmak, derinleşmek fıkıh olarak nitelenemez. Evet zâhirî hükümler ve bu konularda fetva tabi ki fıkıhtandır veya fıkıh ile alakalıdır. Ne var ki, zaman içerisinde bu ilmin sadece fetvaya tahsis edilmesinden kaynaklı, *âhiret ilmi ve kalbin hallerine ilişkin olan esas veçhesi ihmal edilmiş ve böylelikle de büyük bir yanlışlığa düşülmüştür*.⁷²

Gazzâlî diğer bir yerde şer‘î bir ilim olmakla beraber fikhın din ile alakasının *bizzat ve doğrudan değil de ancak dünya vasıtası ve aracılığıyla* olduğunu ifâde eder.⁷³ O fıkıh ve fukahanın, İslâm, oruç, zekât, helal ve haram gibi uhrevî olarak nitelenebilecek meselelerin dahi ancak *dünyaya ve zâhire bakan* boyutları itibariyle söz söyleyip hüküm verdiklerini, dünyaya ve zâhire bakan boyutları ve zâhiri şartları itibariyle sıhhatleri konusunda kelâm ettiklerini ifâde eder. Buna karşın ona göre genel olarak bütün meselelerin *âhirete ve kalbe bakan* boyutu *fikhın alanı içerisinde değildir. Kalp fakihin idare ve tahakkümüniün hâricindedir. Oysa âhiret ancak kalbin ihlâsının ve nurunun fayda verebileceği yer olup kalbin bu durumları fıkıh ile alakalı olmayıp fakihin ihtisâs alanının dışındadır*.⁷⁴ Ona göre fakih kalbin korkup titremesinden ve kalp ile amel keyfiyetinden kelâm etmez. Onun tüm görüş ve hükümleri âhiret yolu kendisiyle ıslah edilip düzeltilecek olan dünya ile bağlantılıdır. Oysa ki, *âhirete azık olacak olan ilim zâhirî olan değildir*. Belki kişiyi Allah’a yaklaştıracak olan ilim *kalbin ahvâli, sıfatları ve amellerine dönük olanıdır* ve ancak bu nitelikteki *ilim ve amel şerefli*dir.⁷⁵

Sadece bu değil Gazzâlî’ye göre zaman içerisinde *ilim* lafzının kendisi bile fıkıh gibi mânası tahsis ile değiştirilen bir lafızdır. Zira ona göre *esasında ilim mârifetullaha* denilir. Yani Allah’ı, âyetlerini, yarattıklarındaki fiillerini bilmektir ilim. Çünkü Kur’ân ve hadiste faziletli addedilen ilim ve âlim, Allah’ı, sıfatlarını, hüküm ve fiillerini bildirenlerdir. Ama zaman içerisinde bu lafız daha çok fıkıh ve diğer meselelerde

⁷² Gazzâlî, *İhyâ*, 40; *İhyâ Tercümesi*, 1/81.

⁷³ Gazzâlî, *İhyâ*, 25-26; *İhyâ Tercümesi*, 1/51-52.

⁷⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 26-27; *İhyâ Tercümesi*, 1/52-54.

⁷⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 27; *İhyâ Tercümesi*, 1/56.

hasımlarla münazarayla meşgul olanlar için kullanımı meşhur olan bir kavram olmuştur. Bu şekil bir mücadeleyi yürüten ulemâ büyük ve üstün görülerek böylesi bir mücadeleye girişmeyenler ilim ehlinden bile addedilmemeye başlanmıştır. İşte bu da Gazzâlî'ye göre ilim lafzı itibariyle yapılan bir hata idi ve pratikte de gayet olumsuz neticelere sebebiyet verdi.⁷⁶ Gazzâlî eserinde benzer şekilde tahsis yoluyla mânası değiştirilen bir diğer lafız olarak tevhide de işâret edip konu ile alakalı değerlendirmeler yapmaktadır.⁷⁷

Gazzâlî kelâm ilmi konusundaki değerlendirmelerinde ise bu ilmin içine aldığı sahih delillerin Kur'ân ve hadislerde mevcut bulunduğunu bunların dışındaki hususların ise bid'at, kuru gürültü, hezeyan veya dinle alakası olmayan şeyler olduğunu tespit eder. O, bu tür şeylerle uğraşmayı bid'at olarak nitelemekle beraber zaman içerisinde Kur'ân ve Sünnet'in gereğiyle amel etmekten alıkoyan bid'atların çoğalması ve şüpheler uyandıran eser ve hiziplerin ortaya çıkması nedeniyle kelâm ilmi dahilinde bulunup kaçınılması gereken bu nevi bazı hususlara zarûrî bir hüküm ile ruhsat verildiğine işaret eder. Nihayetinde de bid'atçıları ilzâm edecek kadar kelâm ilmi öğrenmenin *farz-ı kifâye* hükmünü aldığını belirtir. Yani bid'atçıların avamı aldatmasından avamın kalbini korumak için kelâm ilmi de farz-ı kifâye olan ilimlerden olmuştur. Dolayısıyla *kelâmın doğuşu bid'atların ortaya çıkışı sebebiyledir*. Şayet bu bid'atler ortadan kalksa kelâm ilmine olan ihtiyaç da doğal olarak ortadan kalkar. Bununla beraber Gazzâlî'ye göre kelâmcıların meşguliyet alanları dilin ve kalbin *ancak zâhir amelleri* itibariyledir. Bu nedenledir ki, mütekellim, münazara ve müdafaa ile yetinse ve âhiret yoluna girip kalbini ıslah ile meşgul olmazsa cümle din ulemâsından kabul edilmez. Zira ona göre Hak Teâlâ'nın zât, sıfât ve filleri konusunda mükâşefe ilmiyle elde edilen bilgilere kelâm ilmiyle ulaşılmaz. Hatta kelâm ilminin bir yerde bunlara perde ve mâni olmasından korkulur.⁷⁸

Nitekim sahâbeyi ve onların önde gelenlerinden olan Hz. Ebû Bekir (r.a.) ile Hz. Ömer'i (r.a.) ve onların hakkında görüş birliği bulunan üstün mevkilerini nazara veren Gazzâlî, bu üstünlük ve faziletin sebep ve kaynağının onların kelâm ve fıkıh bilgileri, fazla fetva vermeleri veya çokça namaz kılmaları ve oruç tutmaları değil, belki mârifet-i ilâhiyye konusundaki bilgileri, âhiret yolunu gösteren ona ilişkin ilimleri, diğer bir ifadeyle kalplerine yerleştiren bir sır (nur) itibariyle olduğu tespitini yapar. Kaldı ki ona göre sahâbeden ancak birisi kelâm sanatını bilmiş ve on küsürden başkası ise fetvâ bile vermemiştir. Nitekim ona göre kendisiyle Allah'a yaklaşılabilecek şeyler üçtür. Bunlardan birincisi mücerred ilimdir ki bu mükâşefe ilminden ibarettir. İkincisi mücerred ameldir. Üçüncüsü ise ilimle beraber ameldir ki bu da âhiret yolunun ilmidir. İşte ona göre bireyin bu üçüncüsünden, yani ilk ikisini içerisinde barındıran kısımdan nasiplenmeye çalışması gerekir.⁷⁹

⁷⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 43; *İhyâ Tercümesi*, 1/87.

⁷⁷ bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 43-44; *İhyâ Tercümesi*, 1/87-89.

⁷⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 31; *İhyâ Tercümesi*, 1/61-63.

⁷⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 32-33; *İhyâ Tercümesi*, 1/63-65.

Mârifet-i ilâhiyye kapsamındaki esrâr-ı ilâhiyyeye dair mâlûmata kelâmcı ve filozofların da ulaşmaya çalıştığını belirten Gazzâlî bu iki ilim ehlinin bunda başarılı olamadığı kanaatinde. Onların konu ile ilgili bahislerinin meselenin mahiyetini anlamaktan ve anlatmaktan uzak olduğunu ve bu konuda istiklâliyet yani bağımsız ve yetkin bir ilim hüviyeti kazanamadıklarını tespit eder. Ona göre bu gibi esrâra bütün bütün olmasa da ancak enbiyâ ve evliyânın vukufundan söz edilebilir.⁸⁰

Diğer taraftan Gazzâlî'nin onlardan ne kadarının öğrenilmesinin makbul olduğuna göre yaptığı ilimler tasnifinde de bu bölümün başında işâret ettiğimiz bakış açısını işlettiği görülür. Bu itibarla o, ilimleri üçe ayırır:

1. *Azı da çoğu da mezmûm olanlar*: Ne din ne de dünya için bir faydası olmayanlardır. Meselâ sihir, tılsım ve nücûm ilimleri gibi. Ona göre bu ilimlerden az da olsa dünya için faydası da olabilecek olanlarında ise zarar, faydalarından çok daha fazladır. Faydaları zararlarının yanında bir değer taşımaz.

2. *Azı gibi çoğu ve gayet derecesi dahi makbul olan ilimler*: Bu ilim *ilm-i billahtır*. Allah'ın sıfatlarına, fillerine ve yarattıklarındaki sünnetine dönük ilimdir. *Uhrevî saadete vesile olan lizâtihi matlûb ilim budur*. Bu ilimde muvaffakiyet Allah'ın takdiri nisbetinde olmakla beraber her durumda bireysel bir mücâhede gereklidir. Zira ona göre mücâhede hidayet kapısının anahtarı mesabesinde.

3. *Yalnız belirli bir miktarı mahmud ama fazlası makbul olmayan ilimler*: Bunlar farz-ı kifâye olan ilimlerdir ki gerek fıkıh gerek kelâm ilmi bu kapsamdadır. Ona göre bu ilimlerin her birinin iktisârı, iktisâdı ve istiksâsı söz konusudur. Peki bu ilimlerle bu derecelerden hangisiyle meşgul olunmalıdır? Gazzâlî buna ilişkin de şöyle bir ölçü koyar: Kişi evvela kendi nefsiyle uğraşmakla, onu ıslah etmekle mükelleftir. Kendisini ıslah etmeden başkasını ıslah etmeye kalkışmak büyük bir yanlıştır. Başkasının iyiliğine çalışırken kendini helâke sürüklemek kabul edilemez. Kişi evvelâ kendisiyle, nefsinin ıslahıyla meşgul olmak durumunda olduğuna göre o zaman ancak *muktezâ-i haline göre kendisine farz olan ilimle ve bu hale taalluk eden miktardaki zâhirî amellerle ilgili ilimle (temizlik, namaz ve oruç ile ilgili bilgiler)* meşgul olmak zorundadır. Farz-ı kifâye niteliğindeki ilimlerle meşguliyet ancak bundan sonra olumlanabilir. *Kişi önceliği farz olana, en çok ihmal edilene, yani kalbin evsâf ve ahvâline dönük bilgiye ve pratiğe vermelidir*. Zira ona göre hiç kimsenin kalbi kötü evsafla mübtelâ olmaktan (kalbî hastalıktan) uzak değildir. Durum bu iken misâlen kişinin boynuna dolanan yılanı veya üstündeki akrebi bırakıp başkasının üstüne konmuş sinekle meşguliyeti kabul edilemez. Kişi bâtinî hastalıklarını sadece yüzeysel olan zâhirî amellerle tedavi edebilecek de değildir. Bu daha önce ifade edildiği gibi yaranın içinin temizlenmeden katranla örtülmesine benzer ki doğru bir tedavi yöntemi değildir. Onun içindir ki Gazzâlî'ye göre kişi, uhrevî ve ebedî kurtuluşu, saadeti ve selâmeti hedefliyorsa -ki doğru ve olması

⁸⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 40; *İhyâ Tercümesi*, 1/81.

gereken de budur- bâtinî hastalıklarını ve bunları tedavi yol ve çarelerini bulmakla meşgul olmalıdır. Bu başarılı olduğunda yani kişi nefsini tezkiye edip temizledikten, zâhir ve bâtınıyla günahı terk etmeye güç yetirip bu onda kalıcı bir kabiliyete dönüştükten sonra, pekâlâ farz-ı kifâye niteliğindeki diğer ilimlerle meşguliyyete tedricî olarak ve bir ölçü dahilinde yönelip onlarla meşgul olabilecektir.⁸¹

Gazzâlî özellikle farz-ı kifâye olan dinî ilimlerde zaman içinde değişimler olduğunu, ilk asırlardaki esaslarından uzaklaşıldığını ve bu esasların yerine gereksiz, faydasız birtakım hususların ikâme edildiğini (cedel, münâzara, fûrûatta tevağğul gibi⁸²) kaydederek bunlarla bu boyutlarıyla meşgul olunmaması gerektiğine ilişkin sık sık vurgular yapmaktadır.⁸³ Onun ilim/bilgi değerlendirmesinde temelde iki esasa dayanıp odaklandığını söyleyebiliriz. Birisi *âhirette kurtuluş ve saadeti temin edecek ilmin temini*, diğeri ise *farz-ı kifâye olan bilginin değil de pratiğin (amel) merkeze alınması ve arttırılmaya çalışılmasıdır*. Gazzâlî'ye göre ilimler hususunda doğru ve isabetli olan *ehemmin mühimme tercih edilmesidir*. Kısa ömür tüm ilimleri tahsile yetmeyeceğine göre, bütün kuvvetin ilimlerin en şerefli ve gayesi olan *âhret ilmine* yöneltilmesi, diğerlerinden ise en güzelinin alınması ve onlardan bir koklamakla iktifâ edilmesi gerekir. *Âhret ilmi olan mu'âmele ilminin neticesi mükâşefe, mükâşefe ilminin neticesi de mârifetullahtır. Muhabbetullah ise mârifetullahın neticesidir*. Bu sıradan bir mârifet de değildir. Belki bâtını mücâhede ile temizleyen kulun kalbine Allah'ın ilkâ ettiği nurun semeresi olan *yakînî* nitelikte bir mârifettir. İşte Gazzâlî'ye göre böylesi bir mârifet *klasik bir fıkıh veya kelâm bilgisinin semeresi olmaktan üstün bir şeydir. Onların neticesi olmayan bir büyük sermayedir*.⁸⁴

Gazzâlî, bütün bunlarla beraber kendisinin âhret ilmine yönelik güçlü şekildeki övgü ve vurgusunun farz-ı kifâye olan ilimleri küçümsediği ve değersiz gördüğü anlamına gelmediğini de özellikle vurgulamaktadır. Bu ilimler arasındaki faziletin nisbî olduğuna vurgu yapan Gazzâlî, kendisiyle Allah ve O'nun rızasının kastedildiği hangi ilim olursa olsun mutlaka sahibine fayda sağlayıp onu yücelteceğini belirtir.⁸⁵ Şu kadarı var ki ona göre insanda Allah'a yakınlık için sa'yeden beden değil latife-i rabbâniye tâbir

⁸¹ Buraya kadar olan bilgiler için bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 49-50; *İhyâ Tercümesi*, 1/101-104.

⁸² Gazzâlî'nin bu konulardaki uyarı ve tespitleri ile koyduğu ölçüler için bk. *İhyâ*, 50-60; *İhyâ Tercümesi*, 1/104-124.

⁸³ Gazzâlî mücâdele ve münâzara ilimlerinin incelikleri ve teferruatıyla uğraşmanın kendi dönemi için en büyük ilimlerden ve Allah'a en çok yakınlık sağlayan vasıtalarından olduğuna ilişkin yanlış bir kanaat oluştuğunu buna mukabil bunların sahâbe devrinde yasak olan ilimlerden olduğuna işaret etmektedir. Ona göre yapılması gereken tam da bu genel yaklaşımın aksine *sahâbenin ve selefin yaklaşımını benimsemek ve onların ilim, ahlâk ve halleriyle hemhal olmaktır*. Bu da ona göre *havf, hüzn, tefekkür, mücâhede, murâkabe, günahların açık ve gizlisinden kaçınmak, nefsin gizli şehvetlerini ve şeytanın hilelerini bilmek gibi bâtın ilimlerden ibarettir*. bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 94-95; *İhyâ Tercümesi*, 1/201-203.

⁸⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 64; *İhyâ Tercümesi*, 1/132-133.

⁸⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 65; *İhyâ Tercümesi*, 1/134-135. Gazzâlî mevzubahis nisbîlik durumunu şöyle izah eder: Ne zaman ki fıkıh ilmi tıp ilmine izâfe edilse fıkıhın değer ve şerefi ortaya çıktığı gibi âhret yolu ilminin fıkıha izâfe edilmesi halinde ise bu sefer âhret yolu ilminin değer ve kıymeti tezâhür eder. Şüphesiz tıbbâ nisbetle fıkıh, fıkıha nisbetle de âhret yolunun ilmi daha üstündür. bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 28; *İhyâ Tercümesi*, 1/56-57.

edilen kalptir. O'nun kurbuna ulaşmaya sa'yeden ancak odur.⁸⁶ Beden ise bu durumda bu latifenin hedefi doğrultusunda kullandığı binit ve vasıtasıdır. Nihayetinde Gazzâlî'ye göre tıp gibi fıkıh da ruhun (kalp) binit konumundaki bedeni korumak için söz konusudur. Dolayısıyla *kalbini ıslah edip ahlâkını düzeltmeden* sadece tıp ve fıkıh ilimleriyle iştiğal eden kimse âdet binitinin suyunu, yiyeceğini satın alıp sadece bununla iktifâ eden, fakat hac yoluna girmeyen kişiye benzer. Gazzâlî burada çarpıcı bir şekilde ömrünü fıkıh mücadeleleri içinde, kavram ve kelimeleri inceleyerek geçiren kimseleri de yine zamanını hac için götüreceği su tulumunu sağlamlaştırmak için onu dikmeye yarayan ipleri hazırlamaya hasreden kişiye benzetmektedir. Buna karşın ona göre mükâşefe ilmine îsâl eden ıslâh-ı kalb (mu'âmele ilmi) ile uğraşan kişi haccın yoluna girmiş hatta haccın bazı erkânını eda etmiş kişi gibidir.⁸⁷

Dolayısıyla Gazzâlî bir yerde yukarıdaki değerlendirmelerinde asıl hedefe ulaşmak yolunda mesafe alabilmek için araçların amaçsallaştırılmaması ve dinî ilimlerin bu uzun yolculukta temel hedef ve gaye çerçevesinde doğru ve düzgün bir şekilde yerli yerine konumlandırılması gerektiğine vurgu yapmış olmaktadır. Yoksa onun maksadı bir dinî ilmin diğer bir dinî ilimden üstünlüğünü veya düşüklüğünü ispat etmek değildir. Nitekim Gazzâlî aslında bâtın ilimlerden önce zâhir ilimlerin öğrenilmesi gerektiği kanaatini taşımaktadır. Ama bu noktada dahi ilim öğrenmekten maksadın benlik, mücâdele ve mevki elde etmek olamayacağı belki kemâle ermek ve Allah'a yaklaşmak olması gerektiğini de özellikle vurgulamaktadır.⁸⁸ Zira meselâ fıkıh ilminde sırf ihtilafli meseleler ile garip birtakım fûrûatla ve kelâm ilminde sırf cedelle uğraşmak Gazzâlî'ye göre kişinin gafletini, kalp kasâvetini, yanlış üzere kalmasını ve mevki arzusunu arttırmaktan başka bir şeye yaramaz.⁸⁹

Son olarak Gazzâlî'nin eserinde kalbi nazara alarak ilimleri aklî-dinî ve dünyevî-uhrevî şeklinde de tasnif ettiği görülür. Kalbin yaratılışı itibariyle hakikatleri kabule müstaid olduğunu belirten Gazzâlî kalbe nüfuz eden ilimleri aklî ve şer'î olmak üzere ikiye ayırır.⁹⁰ Şer'î ilimleri taklîd yoluyla peygamberlerden alınan ilimler olarak tarif eden Gazzâlî, *kalp sıfatının kemâlinin ve hastalıklardan selâmetinin ancak bu ilimlerle mümkün olduğu* tespitini yapar. Daha önce de zikri geçtiği üzere ona göre evet onlara ihtiyacı varsa da aklî ilimler kalbin selâmet ve sağlığı için yeterli değildir. İdeal olan ise ikisini cemetmektir. Daha önce aktarıldığı üzere aklî ilimleri besin ve gıdaya, şer'î ilimleri ilaçlara benzeten Gazzâlî hasta olan kişinin tedavi edilmeden yiyeceği yemeklerden zarar göreceğini belirtir. İşte ona göre kalp hastalıkları da ancak şeriattan istifadeyle ortaya

⁸⁶ Gazzâlî'nin eserinde kalp için dile getirdiği mühim ve ayrıntılı bilgiler için bk. *İhyâ*, 876, 879-884, 888, 892; *İhyâ Tercümesi*, 3/7-8, 13-15, 18-19, 20-22, 29, 37.

⁸⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 66-67; *İhyâ Tercümesi*, 1/138-139.

⁸⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 69; *İhyâ Tercümesi*, 1/142.

⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâ*, 69; *İhyâ Tercümesi*, 1/143.

⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâ*, 892-893; *İhyâ Tercümesi*, 3/36-38.

konulan ilaçlarla tedavi edilebilir. Bu ilaçlar da *kulluk vazifeleri*⁹¹ ve *peygamberlerin kalbin ıslâhı için terkîb ettiği amellerden* ibârettir.⁹²

Sonuç

İmam Gazzâlî *İhyâ*'da tamamen asıl gaye ve hedef tabir ettiği uhrevî saadete odaklanan bir düşünce ekseninde meseleleri değerlendirip görüşlerini ortaya koymaktadır. Onun açısından Cenâb-ı Allah'a kurbîyet, O'nun muhabbetine nâilîyet ve nihayetinde cemâlini temâşâ edebilmek en büyük bir saadet ve gayedir. Bu da ancak tasfiye edilmiş yani selîm ve sıhhatli bir kalp ile ve buna bağlı olarak ortaya çıkan mârifet ve muhabbetle mümkün olabilir. Bu nedenledir ki Gazzâlî'nin fikriyatının merkezinde bunu temin edebilecek olan âhiret yolunun ilmi (mu'âmele ve mükâşefe ilimleri) vardır. Kalbin tasfiyesi ve nefsin tezkiyesi vardır. Ahlâkın güzelleştirilmesi ve mükemmelleştirilmesi vardır. Tasavvufî yol ve yöntem vardır.

Gazzâlî *İhyâ*'da her bir şeye ancak sözü edilen temel hedefe nisbetle, o gayeye ulaşmaya olan katkısı ölçüsünde bir değer ve kıymet atfeder. Bu, ilimleri ve bilgiyi de kapsayan bütünlüklü bir tarzıdır. Her şey gibi ilimler de Gazzâlî açısından bu temel hedefe ulaşmaya olan katkıları, bu esas maksada yaklaştırma dereceleri, bu nihâf gayeyi gerçekleştirmek yönündeki kabiliyetleri itibariyle bir değer ve kıymete sahiptir.

Gazzâlî'nin fikriyatında insanın yapısı itibariyle tasfiye edilmiş, hastalıklı olmayan, selîm ve sağlıklı bir kalp insanın kendisiyle yukarıda ifade edilen esas gayeyi ve dolayısıyla da saadetini tahakkuk ettirilebileceği yegâne latife ve istidadı olduğundan, en değerli ve şerefli olan ilim ve bilgi de kalbin ıslah edilmesine, ahlâkının güzelleştirilmesine, selâmet ve sağlığa kavuşturulmasına ilişkin ilimdir. Asıl hedefe ancak böylesi bir ilim ve amelîye ile gidilebilir. Onun içindir ki Gazzâlî ilimler tasnif ve değerlendirmesinde en büyük değer ve kıymeti *mu'âmele ilmi (ilm-i ıslâh-ı kalp)* ile onun neticesinde ortaya çıkan *mükâşefe ilmîne (marifetullah ilmi)* vermektedir. İlm-i bâtın olarak nitelediği mükâşefe ilmîni *ilimlerin gayesi* ve *lizâtihi matlûb* olan ilim olarak görmektedir. O, bu ikisinin dışındaki ilimleri ise ancak yukarıda ifade edilen temel maksada iletebilirlikleri ölçüsünde bir değer ve kıymet derecelenmesine tabi tutmaktadır.

Gazzâlî *İhyâ*'da bir tabîp gözüyle ve tabâbet bakış açısıyla muhtelif olgu ve olayları ele almaya çalışmaktadır. Tabâbet ve onun ahkâm ve esaslarına kıyasla meseleleri değerlendirmeye çalışmaktadır. Mânevî ve kalbî sıhhat ve marazı da bedenî ve cismânî sıhhat ve maraz perspektifinden ele almak suretiyle değerlendirmelerini somut bir üslupla ve somut bir çerçeve dahilinde ortaya koymaktadır.

Onun düşüncesinde mânevî anlamdaki sıhhat ve maraz ahlâk kaynaklıdır. Güzel ahlâk veya ahlâkî anlamdaki itidal *kalbin ve nefsin sıhhati* olup Allah'a yaklaşımcı iken,

⁹¹ Gazzâlî diğer bir yerde ibadetlerden maksadın da onların kalpteki tesirleri olduğuna dikkat çekmektedir. bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 941.

⁹² Gazzâlî, *İhyâ*, 893-894; *İhyâ Tercümesi*, 3/39-40.

kötü ahlâk veya ahlâkî itidalden sapmak (ıfrat ve tefrit) da *kalbin marazı ve nefsin hastalığı* olup Hakk'ın civarından uzaklaştırıcıdır. Kötü ahlâk (kalp ve nefsin hastalığı) ebedi saadetin elden kaçırılmasına en temel sebeptir. Çünkü kalplerin saadeti onların selâmetine (sıhhat) bağlıdır. Bu itibarla da kalp hastalıklarının tedavisine ilişkin bilgi (tıbb-ı kulûb) *farz-ı ayn* hükmündedir. Neticesi kurb-u ilâhî ve muhabbet-i ilâhiye olan lizâtihi matlûb ilim budur. Bununla beraber Gazzâlî açısından kalp hastalıkları sadece ilimle giderilebilecek de değildir. Ancak *ilim ve amel karışımı* (hılt) bütün bu hastalıkların ilacı olabilir. Asıl gayeye ancak ilimle beraber amelle ulaşılabilir.

Gazzâlî'nin düşüncesinde mânevî ve ahlâkî anlamda sıhhatin ölçüt ve kıstası ise kâmil-i ekmel olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zirve mesabesindeki ahlâkıdır. Bu anlamdaki marazın göstergesi de bu mükemmel ahlâktan uzaklaşmaktır.

Gazzâlî eserinde mânevî/kalbî/ahlâkî hastalıkların nasıl ve neden ortaya çıktığı, bunları teşhis ve tedavi etmenin yol ve yöntemi, ilaçlarının ne olduğu, teşhis ve tedavi sürecinde sonuca ulaşmak için nelere dikkat edilmesi gerektiği, tedavilerinde şeriattan müstahsil ilaçların (ibadet vazifeleri ve peygamberlerin ıslah-ı kalp için ortaya koyduğu ameller) kullanılmasının ehemmiyet ve zorunluluğu ile kalbin selâmet ve sıhhatinin sırf aklî ilimlerle neden mümkün olmadığı gibi birçok temel meseleyi ele alıp değerlendirmekte, çözüme kavuşturmakta ve *İhyâ*'ı bir *ruh tabibi* edasıyla âdetâ bir *tıbb-ı kulûb* eseri olarak ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Nuri. *İslam Ahlâk Düşüncesi ve Müslüman Ahlâkçılar*. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Çağrı, Mustafa. *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 10. Basım, 2017.
- Çağrı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrı, Mustafa. “İffet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-din*. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2005.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*. çev. Ahmed Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.
- Karlıağa, Bekir. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/518-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Nursi, Bedüzzaman Said. *İşârâtü'l-İ'câz*. çev. Abdülmecid Nursi. İstanbul: Envâr Neşriyat, 1994.
- Nursi, Bedüzzaman Said. *Sözler*. İstanbul: Envâr Neşriyat, 1996.
- Uludağ, Süleyman. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/515-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.